

И. АБДУВАЛИЕВ

Касым
Тыныстанов

Ишеналы
Арабаев

Хусейн
Карасаев

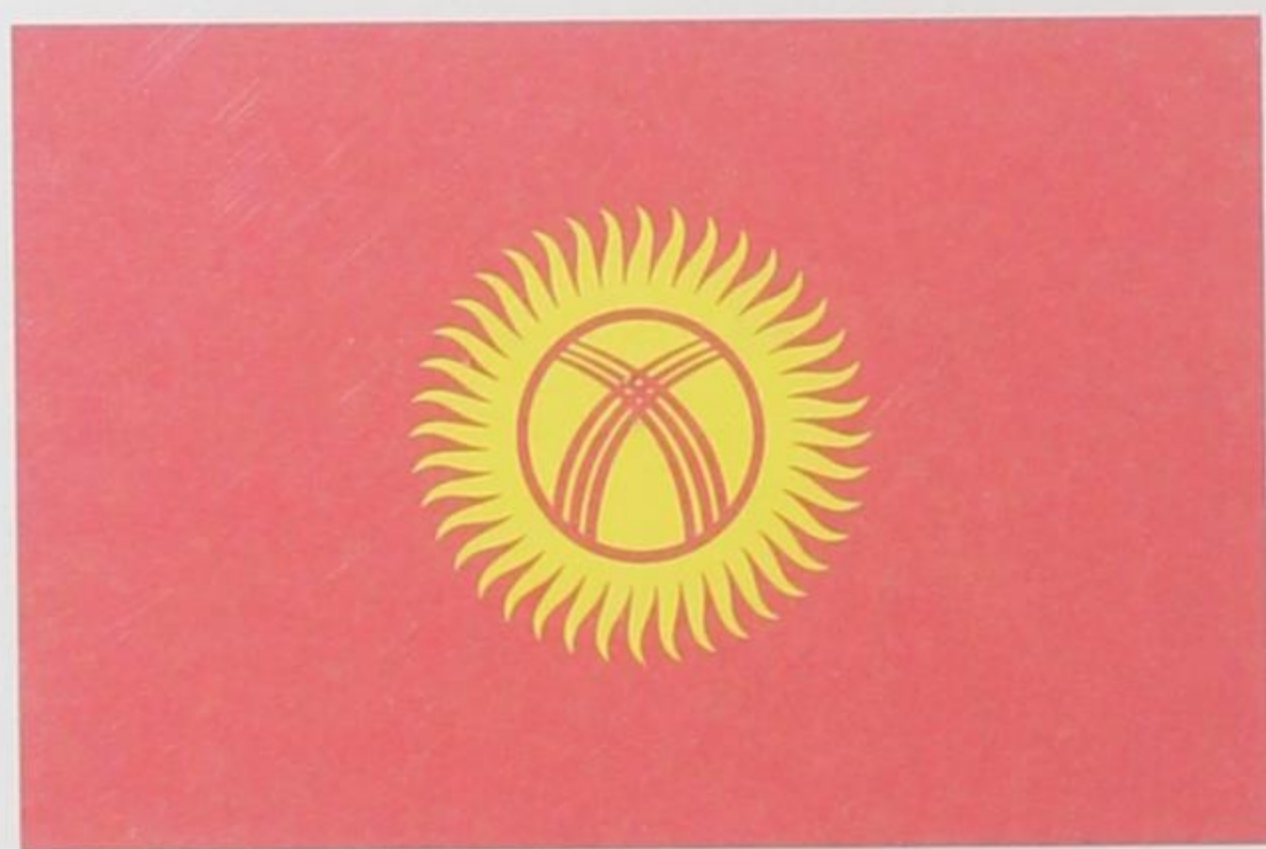
КЫРГЫЗ ТИЛИ

9

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ГЕРБИ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ЖЕЛЕГИ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ГИМНИ

Сөзү: Ж. Садыков, Ш. Кулуевдики
Муз.: Н. Давлесов, К. Молдобасановдуку

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма: Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө,
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма:

Аткарылып элдин үмүт тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап, урпактарга берели.

Кайырма:

И. Абдувалиев

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин
9-классы үчүн окуу китеби

Толукталып, оңдолуп 2-басылышы

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү
жана илим министрлиги бекиткен*

Бишкек
«Инсанат» – 2012

УДК 373.167.1
ББК 81. 2 Ки я 721
А 13

Көркөм кеңештин курамы:

*А. Бектенов (жетекчиси), Э. Исаков,
В. Кульчицкий, А. Белкина, М. Болотбеков*

Абдувалиев И.

А – 13 **Кыргыз тили.** Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 9-классы үчүн окуу китеби. – 2-бас. – Б.: «Инсанат», 2012. – 144 б.

ISBN 978-9967-452-23-7

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 9-классы үчүн жазылган бул окуу китеби негизинен окуучуларды кыргызча жазууга жана сүйлөөгө үйрөтүүгө багытталып, көнүгүү материалдары да ошого багытталды.

Шарттуу белгилер:

Суроолор

Сөздүк

Эрежелер

А 4306020200-12

УДК 373.167.1
ББК 81.2 Ки я 721

ISBN 978-9967-452-23-7

© Абдувалиев И., 2012
© Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги, 2012
© «Инсанат» басмасы, 2012

I чейрек

§ 1. 31-АВГУСТ – КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК КӨЗ КАРАНДЫСЫЗДЫК КҮНҮ

- ?**
- Кыргыз эли, кыргыздар жөнүндө эмне билесиңер?
 - Кыргызстан качан өз алдынча мамлекет болуп жарыяланган?
 - Кыргыз Республикасы жөнүндө эмне билесиңер?
 - Кыргызстандын администрациялык бөлүнүштөрүн айтып бергиле.
 - Кыргызстан кайсы мамлекеттер менен чектешет?
 - Бишкек шаары мурда кандай аталган?
 - Кыргыз Республикасынын туусу, герби тууралуу эмне билесиңер?
 - Кыргыз Республикасынын гимнинин текстин, музыкасын кимдер жазган?
 - Кайсы учурларда Кыргыз Республикасынын гимни ойнолуп, туусу көтөрүлөт?

○ администрациялык бөлүнүш – административное деление
чектешет – граничит

1. Төмөндөгү сөздөрдү пайдаланып, аңгеме түзгүлө.

Билим күнү, жарыяланган, жыл сайын, окуу башталат, жеткинчектер, таза кийим, окуу куралдар, барышат, жүздөгөн окуучулар, окуй баштайт, билими өнүккөн, айыл чарба, өнөр жай, маданият, жашоо шарты, жогорку деңгээлде көтөрүлөт, билим албаса, боло албайт, кыргыздарда, макалдар айтылат.

- жарыяланган – объявлен
өнүккөн – развитый (-ая, -ое, -ые)
жүздөгөн – сотни
көтөрүлөт – поднимается

2. Макалдарды окуп чыгып, маанисин айтып бергиле.
Орусчага которгула.

Акылы бар билимди, акылы жок кийимди тандайт.
Акыл – тозбогон тон, билим – түгөнбөгөн кен.
Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат.
Билим акчадан кымбат, кылычтан курч, октон өткүр.
Билимди элден изде, алтынды жерден изде.
Билимдүүнүн сөзү өткүр, мергенчинин көзү өткүр.
Илим – өнөр булагы, билим – өмүр чырагы.
Эмгек – дайра, билим – кеме.

3. Ырды жаттагыла.

ТУУГАН ЖЕР

Тууган жер, көп орондум тулаңына,
Канганмын кашка, мөлтүр булагына.
Сүйүүмдү билдирсем деп уяламын,
Шыбырап айткандан да кулагына.

Сен үчүн далы тосуп залкар жүккө,
Бастырып моюн-башты сакал-түккө.
Өзүңдү көрүш үчүн алыс жактан,
Өмүрдү берер элем көрүндүккө.

Кубанам өлкө болуп толгонуна,
Кубанам бал, булагың соргонума.
Сандаган мекендердин арасынан
Толкундайым сенин уулуң болгонума.

Т. Кожомбердиев

- орон-** – закутаться
- тулаң** – ковыль
- мөлтүр** – чистый, прозрачный
- залкар** – громадный (-ая, -ое)
- көрүндүк** – подарки, приносимые при первом смотре
- толкундайм** – волнуясь от радости

8-класста өтүлгөндөрдү кайталоо

- ?** • Сүйлөм деп эмнени айтабыз?
- Кыргыз тилинде эмне деген сүйлөм мүчөлөрү бар?
- Кайсы сөз түркүмдөрү сүйлөмгө мүчө боло алат?
- Кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрү орусча кантип аталат?

§ 2. СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮ

4. Окуп чыгып, көчүрүп жазгыла да, сүйлөм мүчөлөрүн таап, астын сызгыла.

ЫРЫС АЛДЫ – ЫНТЫМАК

Илгери бир акылман карыянын тогуз уулу болуптур. Балдары атасынын акылын укпай, чоңу кичинесин сабап, кичинеси чоңуна акырая карап, ынтымагы жок экен. Карыя буга абдан кайгырып, бир күнү балдарын чакырып алып: «Тогузуң тоого барып, бирден чырпык сындырып келгиле», – деп жумшайт.

Тогуз уулу тоого чыгып, ар бири бирден чырпык сындырып, атасына алып келип берет. Атасы чырпыктарды бириктирип боолап, балдарына: «Сындыргыла», – дейт. Эр жеткен балдар бооланган чырпыкты биринен бири алып, эч бири сындыра албайт.

Ошондо карыя боону чечип, балдарына бирден карматып: «Эми сындыргылачы», – дейт. Балдар колдорундагы бирден чырпыкты тез эле сындырып коюшат.

Карыя балдарына: «Балдарым, эр жеттиңер. Душманыңар көп. Ынтымагыңар жок болсо, силерди ким болсо да жалгыз чырпыктай кылып, оңой эле сындырып коёт. Ынтымактуу болсоңор силерди бооланган чырпыктай эч ким сындыра албайт», – деп айтыптыр.

Көп узабай атасы дүйнөдөн кайтып, тогуз уулу ынтымактуу болуп, аларга эч бир душман катыла албай, ырыстуу оокат кылып, узак жашаптыр.

Кыргыз эл жомогу

- кайгыр- – печалиться
- боола- – связать (в одну кучу)
- бооланган – связанный (-ая, -ое, -ые)
- сындыра албады – не смог сломать
- ким болсо да – любой (из противников)
- катыла албай – не задирав
- ырыстуу оокат кыл- – счастливо жить

5. Суроолорго жооп бергиле. Жообуңарды дептериңерге жазып, сүйлөм мүчөлөрүнүн астын сызгыла.

Кимдин тогуз уулу болуптур?

Балдары атасынын акылын угуп, ынтымактуу бекен?

Балдарына кайгырып, карыя эмне кылды?

Балдар тоодон эмне алып келишти?

Атасы чырпыктарды эмне кылып, сындыргыла деди?

Балдар эмнени сындыра алышкан жок?

Балдар бооланган чырпыктарды эмне үчүн сындыра албай коюшту?

Карыя бооланган чырпыкты эмне кылды?

Балдар эмнени сындырышты?

Балдар эмне үчүн оңой эле сындырып коюшту?

Карыя балдарына эмне деп акыл айтты?

Атасы дүйнөдөн өткөндөн кийин балдары кандай жашашты?

6. Жазып алып, сүйлөм мүчөлөрүнүн астын сызгыла.

Күн себелеп жаап өттү. Жайлоонун көркү ачылды. Көк шибер жаандан кийинки сыдырым менен теңселди. Түрдүү түстөгү гүлдөр жабалактап, жайлоону атыр жыты менен буркураатты. Чөпкө тамган тамчылар көздүн жашындай мөлтүрөп, жерге себилди. Көк кашка, тунук булактын суусу таштан ташка урунуп, төмөн карай кулады. Көккө умтулуп жарышкан карагайлар бирине бири эрегишип, бой керишет.

Жылкылардын кишенешкени, тебишкендери жайлоону көркүнө чыгарат. Койлордун, козулардын маараган үндөрү жаңырат. Уйлар, музоолор мөөрөп, саандын маалы болгонун кабар кылышты. Белден келген бетегени аралап, ары-бери чаап

жүргөн жылкычылар. Бир жактан иттердин үргөн үнү зоого жаңырат. Күн батып калган. Боз үйлөрдө сүт бышырылып, сабага куюлду.

Күн бою үңкүрдө жатып зериккен түнкү каракчы карышкыр тумшугун көтөрүп, созолонто улуду. Аттана турган убактын, аңчылыкка чыгар мезгилдин жеткенин жолдошторуна билдирди.

С. Карачевдики боюнча

- **сыдырым** – освежающий ветерок
- тамчы** – капля
- эрегиш** – препираться
- жаңырат (жаңырык)** – отзвук, эхо
- саандын маалы** – время доить корову
- бетеге** – перистый ковыль (*трава*)

ЗАПОМНИТЕ!

В словах кыргызского языка корень четко определяет-ся, и каждая последующая морфема сохраняет свое слово-изменительное или словообразовательное значение.

Например:

Бир – один; **бирден** – по-одному; **бирик-** – объединяйся; **бириктир** – (ты) объединяй; **бириктирип** – объединив.

Бол – быть; **болот** (**бол** – в определенном будущем времени); **болор** (**бол** – в неопределенном будущем времени); **болду** (**бол** – в определенном прошедшем времени); **болгон** (**бол-** в завершённом прошедшем времени); **болчу** (**бол** – в многократном прошедшем времени); **болуптур** (**бол** в предположительном прошедшем времени); **болмок** (**бол** – в желательном наклонении; будущее время); **болсо** (**бол** – в условном наклонении, в значении будущего времени); **болгула** – будьте (завершите) вы.

Кел – приходить; келет, келер, келди, келген, келчү, келиптир, келмек, келсе, келгиле.

§ 3. СҮЙЛӨМДҮН БАШ МҮЧӨЛӨРҮ

- • Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн кайталагыла.
- Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү кайсылар?
- Ээ деп эмнени айтабыз?
- Ээнин милдетин кайсы сөз түркүмү аткарат?
- Баяндооч деп эмнени айтабыз?
- Баяндоочтун милдетин кайсы сөз түркүмү аткарат?

7. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн катыштырып, он сүйлөм түзгүлө. Дептери-
ңерге жазып, орусчага которгула.

8. Калтырылып кеткен төмөнкү сөздөрдү орду-ордуна коюп жазгыла. Алар
сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарганын көрсөткүлө.

*Байлыгым, намыс, мен, үйү, атасын, сен, жери, балага,
төрүндө, кулагын, тигилип, көлөкөсүнө, жугузган.*

1. Эрегишкенде ... деген адамды кайраттандырып коёт. (Т. С.) 2. ... эртеңки сабакка үлгүрбөй калам. (К. Ж.) 3. Менин ... азырынча силерди тойгузат. (А. Т.) 4. А ... көз көрүнө калп айтып жатасың. (Т. А.) 5. Кирбеген ..., барбаган ... калган жок. (К. Б.) 6. Өз ... ал биринчи жолу кинодон көрдү. (Ч. А.) 7. Өзүнөн улуу Султан деген ... жолукту. (Ш. Б.) 8. Мышык ... силкип коюп, уктай берди. (Т. С.) 9. Өзүң бетине ... кара тагыңды өзүң жууйсуң. (Т. К.) 10. Бермет таң калып, кыздын бетине ... дагы карады. (У. А.) 11. Өзүбүз музоолордун жолун тосуп, сайдын оозундагы чоң көлөкөлүү талдын ... бекиндик. (М. Э.) 12. Этегинен күн чыкса, ... али таң ата элек. (Ч. А.)

9. Ырды жаттагыла. Маанисин орусча айтып бергиле.

ЖҮЗ ЖЫЛДАР МЫНДАН КИЙИН ДА

Жүз жылдар мындан кийин да,
Бул тоолор минтин турушат.
Анда да бизче адамдар
Карыбас үчүн тырышат.

Жүз жылдар мындан кийин да,
Сүйүүлөр болот ушундай.
Ушинтип жерге жаз келип,
Ушинтип чыгат ушул Ай.

Жүз жылдар мындан кийин да,
Дарактар желге ыргала,
Шуудурап турат ушинтип...
Биз жокпуз анда бир гана.

С. Эралиев

кийин да – и потом
анда да – и тогда
карыбас үчүн – чтобы не стареть
тырышат – стараются
жаз келип – наступает весна
ыргал- – качаться

10. Көчүрүп жазып, баш мүчөлөрүн тапкыла, алар кайсы сөз түркүмү экенин айтып бергиле.

1. Алар болжогон жерге кечинде араң жетишти. 2. Бардык үйлөрдөн биздики кооз болучу. 3. Окуучулардын кимиси алдыга озуп чыкты? 4. Ар ким бакытты таман акы, маңдай тери менен табат. 5. Кимдир бирөө эшикти чертип калды. 6. Эч ким, эч нерсе унутулбайт. 7. Ышкырыктан улам ойноп жаткандар токтой калышты. 8. Окуу жакында башталат. 9. Жакшы элине баш болот, жаман элине кас болот.

- **болжогон жер** – условленное место
- жетишти** – достигли
- алдыга озуп чыкты** – вышел вперед
- таман акы** – плата за работу
- маңдай тер** – плата за труд
- ойноп жаткандар** – играющие
- токтой калышты** – остановились
- баш бол-** – стать вожаком
- кас бол-** – стать противником

11. Жазып алгыла да, ээ менен баяндоочторун тапкыла. Орусчага которгула. Текстке үндөш аңгеме түзгүлө.

САРЫ БАРПЫ

Жай мезгили. Күн ысыкта калың токойдогу чоң талдын көлөкөсүнө барып эс алам, уктайм. Сары барпы деген чымчык да талга такай келчү болду. Ал талдын башына уя салды.

Бир күнү карасам үч жумурткасы турат. Эми эмне болор экен деп байкап жүрдүм. Сары барпы мени таанып алганбы, мага көнүп калды. Башка бирөөлөр келсе, ал уясынан башын кылтыйтып калат. Алар кетери менен бутактарга учуп конуп, канаттарын таранып, сайрай баштайт. Мен да комузумду чертем. Ошентип, экөөбүз бири-бирибизге өтө ынак болуп кеттик.

Б. Алагушевден

- **эс алам** – отдыхаю
- уктайм** – сплю
- келчү болду** – стал приходить (прилетать)
- уя салды** – гнездился
- байкап жүрдүм** – (я) стал наблюдать
- таанып калганбы** – кажется узнал (опознал)
- көнүп калды** – привык
- башын кылтыйтып** – слегка высунув голову
- бири-бирибизге ынак** – привыкать друг к другу

ЗАПОМНИТЕ!

В кыргызском языке сказуемое последует подлежащему. Место сказуемого в конце предложения.

§ 4. СҮЙЛӨМДҮН АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨРҮ

- ?**
- Сүйлөмдүн кайсы мүчөлөрү айкындооч мүчөлөр деп аталат?
 - Аныктооч деп эмнени айтабыз? Ал эмне деген суроолорго жооп берет?
 - Аныктоочтун милдетин кайсы сөз түркүмү аткарат?
 - Толуктооч деп эмнени айтабыз? Ал эмне деген суроолорго жооп берет?
 - Толуктоочтун милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарат?
 - Бышыктооч деп эмнени айтабыз? Ал эмне деген суроолорго жооп берет?
 - Бышыктоочтун милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарат?

12. Окуп чыгып, көчүрүп жазгыла. Айкындооч мүчөлөрдү таап, астын сызгыла.

ТААЛАЙ

Мен таалайды бирөөгө жамандык кылып, бут тосуудан издегеним жок. Көз боёп, калп айтуудан издегеним жок; кимдир бирөөлөргө жасакерленип кошомат кылуудан издегеним жок; кара өзгөйлүктөн, арамзалыктан издегеним жок. Мен, аны, дале болсо кашкайган чындыкты айтып, адал жүрүүдөн, калыс болуудан, ак ниет эмгектен издей баштадым. Ошондо, мени сүрөөнгө алып, күч-кубат берген бир гана нерсе болгон. Ал адилеттик эле. Ата конушубузду кубаты артып, аброю көтөрүлсө, ааламдагы ач-жылаңачтар азайып, ар бир үйдүн очогунда тынчтык болсо экен деп тиледим. Менин ошол тилегим күчүмө күч кошуп, канатыма канат байлады. Билип койгула, башкалардын шорунан өздөрүнө таалай издеген кара өзгөй, арамзаларга таалай жукпайт. Алардын баскандары да майрык, ойлогондору да майрык. Таалай күчтүүлөргө гана буюрган!

Т. Абдымомуновдон

- бут тосуу – дать подножку (препятствовать)
- көз боёо – очковтирательство
- жасакерленүү – льститься
- кара өзгөйлүк – наглость, нахал
- арамзалык – подлость, притворность
- адал жүрүү – быть честным
- ак ниет – честный, добрый
- адилеттик – справедливость
- ач-жылаңачтар – бедные
- буюрган – было суждено

13. Макалдарды окуп чыгып, маанисин орусча айткыла. Көчүрүп жазып, сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн астын сызгыла.

Айылдын токтогу түтүнүнөн байкалат.

Айыл ити ала, бөрү келсе биригет.

Жакшы адам эмгеги менен элге көрүнөт.

Жаман адам эмгектен качып, элден бөлүнөт.

Иниси бардын ырысы бар.

Кумурскалар бириксе, арстанды да алат.

Күлүк күнүндө, тулпар тушунда.

Кырсык басса, кыламыктан бут сынат, буламыктан тиш сынат.

- элге көрүн- – быть видным народу
- элден бөлүн- – отделяться от народа
- ал – в знач.: победить
- кыламык – первая пороша
- буламык – болтушка

14. Үлгү боюнча ар бириңер өзүңөрчө арыз жазгыла.

Бишкек шаарынын № 5
орто мектебинин директору
К. Саматовго
9-класстын окуучусу
В. Ивановдон

АРЫЗ

Кара-Балта шаарында ооруканадагы чоң атамды көрүп келүү үчүн бир күнгө (ишемби) уруксат берүүнүздү суранам.

Иванов Володя
20.10.2010.

15. Көчүрүп жазып, баш жана айкындооч мүчөлөрүнүн астын сызгыла.

Жаңы роман жазып, силерге тааныламын деген намыс мага канат бүтүрдү. Кеселди эстен чыгардым. Темир баш болгон каармандарым менен күнүгө үч маал талаада жүрдүм. Күнүгө үч маал токой араладым. Күнүгө үч маал жыйын курдум. Аяздуу абадан кенен дем алдым. Күнүнө үч маал же бильярдда, же шахматта ойнодум. Талаш-тартыш баштаган жазуучулардын сөзүнө кулак түрдүм, сөз кезеги келгенде өзүм да катыштым. Кээде анекдоттор айтылып, күлкүгө баттык.

Анан баарынан маанилүүсү: дүйнөлүк адабият менен таанышууга, калкымдын өткөн тарыхынан кабар алууга жакшы шарт болду.

Т. Сыдыкбековдон

- тааныламын – стану признанным
- канат бүтүрдү – воодушевил
- эстен чыгардым – забыл
- баш болгон – во главе
- жыйын курдум – пообщался
- токой араладым – ходил по лесу
- талаада жүрдүм – ходил по полю
- кулак түрдүм – слушал

16. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү сүйлөп бергиле. Баш жана айкындооч мүчөлөр кайсылар экенин айтып бергиле.

ФЕРГАНА

Фергана – дыйканчылык менен күн көргөн өлкөлөргө чектеш аймак. Чыгышында Кашкар, батышында Самаркан, түштүгүндө Бадахшан, ал эми түндүгүндө Алмалык жана китептерде Отырар деп аталган жаңы шаар бар. Ферганада аштык да, жемиштер да мол болот.

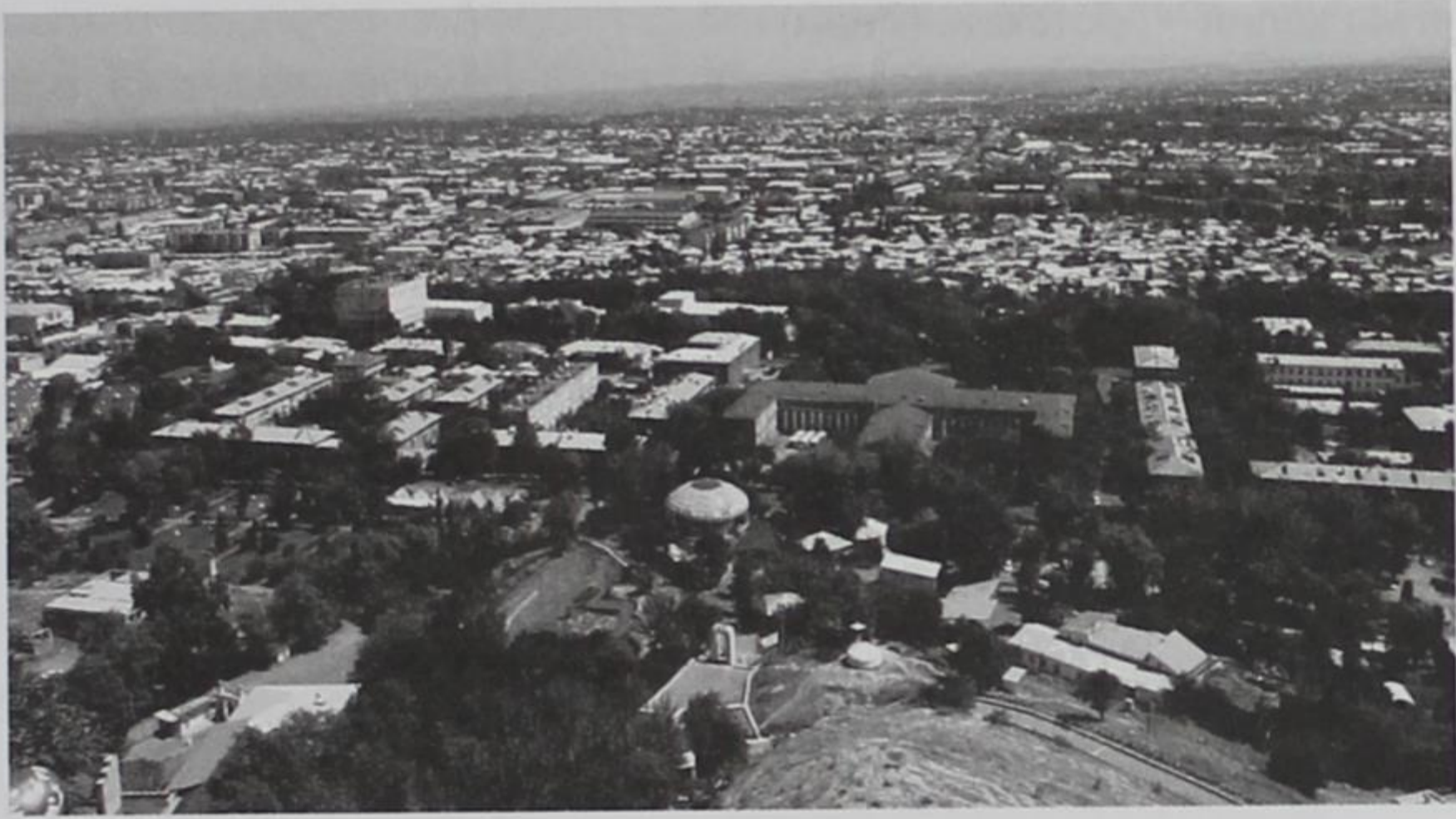
Сейхун¹ өзөнүн жергиликтүү калк Хожент суусу деп атайт. Бул өзөн Ферганага түндүк-чыгыш тараптан агып келип, аймакты кесип өтүп, батышка бурулуп, Хоженттин түндүгүнөн, Финакенттин түштүгүнөн агып өтүп, кайтадан түндүккө бурулуп, Түркстанды бет алып агат да, кумга сиңип кетет.

Ферганада жети шаар бар. Анын бешөө Сейхундун түштүк тарабына, экөө түндүк тарабына жайланышкан.

Анжиян – Фергана аймагынын борбору. Мында аштык да, жемиш да мол, коон менен жүзүм да жакшы өсөт. Анжияндын алмурутундай таттуу алмурутту көрбөгөнмүн.

¹ Средневековое название реки Сыр-Дарья.

Дагы бир шаары – Ош. Ал Анжияндын түштүк-чыгышында. Шаардын абасы таза, агын суусу мол.

Оштун түштүк-батышында Бара-Кух деп аталган кооз тоо бар. Ал тоонун башында Султан Махмут хан үжүрө салдырган. Андан төмөнүрөөк мен да үжүрө салдым. Менин үжүрөмдөн шаар, анын тегерегиндеги калктуу жердин баары көрүнөт.

Анжияндын батыш тарабындагы шаар – Маргалаң. Биерде анар менен өрүк өсөт.

Дагы бир шаары – Исфара. Агын суусу, жемиш багы мол. Махмуд Шейбани хан Султан Махмут хан менен Алача ханды талкалап, Ташкен менен Шахрухияны басып алганда мен ушул мекенди мекендеп, бир жылдан кийин Кабулга карай бет алганмын.

Фергананын дагы бир шаары Хожент деп аталат. Бул – эски шаарлардын бири. Жемиш багы көп. Хоженттин анары таттуулугу менен атагы чыккан. Коргону бийик. Сейхун өзөнү Хоженттин түндүк жагынан, коргондон жебе атым жерден агып өтөт.

Сейхундун түндүк тарабындагы шаарлардын бири – Аксы. Китепте бул шаар Аксыкент деп аталат. Ферганадагы Анжияндан кийинки чоң шаар ушул. Атам, Омар Шейх мырза ушул шаарды борбор кылган.

Дагы бир шаары – Касан. Анжиян өзөнү Оштон ылдый аккан сыяктуу, Аксы өзөнү Касандан ылдый агат. Ош менен Касандын тургундары өз шаарларынын абасынын тазалыгы менен сыймыктанышат.

Закириддин Бабырдан

күн көр- – жить, проводить жизнь
кумга сиңип кетет – впитывается в песках
агып келип – протекать (к нам)
агып өтүп – протекать (возле нас)
бет алат – направляется
жайланышкан – расположены
көрбөгөнмүн – (я) не видал
үжүрө салдырган – построил домик
тегерегиндеги – вокруг
басып алганда – захватил
жебе атым жер – расстояние полета стрелы
сыймыктанышат – гордятся

17. Үйдөн «Менин кичи Мекеним» («Моя малая Родина») деген темада чыгарма (сочинение) жазып келгиле.

§ 5. БИР ӨҢЧӨЙ МҮЧӨЛӨР

Бирдей эле суроого жооп берип, бир эле сөз менен байланышкан сүйлөм мүчөлөрү сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү деп аталат. Бир өңчөй мүчөлөр өз ара үтүр менен ажыратылат.

Члены предложения, отвечающие на один и тот же вопрос и относящиеся к одному и тому же слову, называются однородными членами предложения.

Мисалы:

Асан дүкөндөн китеп, дептер, сызгыч жана өчүргүч сатып алды.
Асан в магазине купил книгу, тетрадь, линейку и резинку.

18. Окуп чыгып, бир өңчөй мүчөлөрү бар сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

СУУ САКТАГЫЧ

Кыргызстандын түштүгүндө, Баткен районунун аймагына Төрт-Күл суу сактагычы курулган. Ага сууну жыйырма беш чакырымдык канал менен тоолордон, дөбөлөрдөн ашырып буруп келишкен. Атайын курулган канал үч туннелден өтүп келип, суу сактагычка куят. Сууну күзүндө, кышында суу сактагычка топтошот. Ал эми жазында жана жайында айдоо аянттарына атайын каналдар менен суу берилет.

Төрт-Күл суу сактагычы эзели суу көрбөгөн, какырап жаткан талаага курулган. Ошондуктан, анын курулушун жер кыртышын изилдеген окумуштуулар көзөмөлгө алып, суу сактала турган аянттын бүткүл бардыгына полиэтилен төшөлгөн. Бул суу көрбөгөн какыр жерге суунун пайдасыз эле сиңип кетүүсүн, жер астынын экологиясынын бузулуу коопсуздугун алдын алгандык болуп саналат.

Төрт-Күл суу сактагычына 90 млн м³ суу батат. Ал жүздөгөн гектар айдоо аянттарын, өрүктүү чарбактарды, жүзүм талааларын сугарат. Суу сактагыч Кызыл-Жол, Кызыл-Бел, Төө-Таш, Бужум, Баткен, Чет-Кызыл, Чоң-Талаа, Кара-Бак кыштактарынын суу менен камсыз болушун жакшыртты.

суу сактагыч – водохранилище

какырым – примерно 1 км расстояние

төшөлгөн: төшөл – подстилаться, расстилаться

алдын алгандык – предостерегать

19. Көчүрүп жазып, бир өңчөй мүчөлөрдүн астын сызгыла. Алардын кайсы суроого жооп берип турганын аныктагыла.

1. Өрөөн чууга да, дууга да толуп кетти. (К. Т.) 2. Шаардын көчөлөрүндө кызгылт-жашыл, кызгылт-көк, кызгылт-чаар, кызгылт-боз гүлдөр көп экен. (К. А.) 3. Ак элечек чоң энеме куп жарашып, сүйкүмдүү, сүрдүү көрсөтүп турар эле. (Ч. А.) 4. Уйчулар уюн, койчулар коюн, жылкычылар жылкысын, кетменчилер кетменин таштап кетип жатышты. (К. А.) 5. Тыяк да, быяк да дым боло түштү. (Ч. А.) 6. Тапка кирген барчын жазбай түлкү, теке, карышкыр ала баштады. (Э. Т.) 7. Токтогул орто

бойлуу, чымыр, карылуу, кайраттуу киши болгон. (Ж. Б.) 8. Байлык, бийлик, даража адамды сүрдүү кылат, сулуу көрсөтөт. (Э. Т.)

- чуу – шум, гам
- дуу – шум, гул
- элечек – белый тюрбан замужней женщины
- тапка кирген – здесь: тренированный
- орто бойлуу – среднего роста
- чымыр – крепкий, плотный (-ая, -ое)

20. Жазып алып, тыныш белгилерин коюп, бир өңчөй мүчөлөрдүн астын сызып көрсөткүлө.

1. Коён гана эмес эчки теке карышкыр атып келем. (Э. Т.)
2. Калың топтун ичинен Токтогулдун күүсү үнү угулуп жатты. (Ж. Б.)
3. Аргымактарды тарап жууп суутуп таптап извоцикти майлап сырдап шыпырып ишенимдүү жигитиндей жүрдү. (Э. Т.)
4. Таң атканча кыйкырып өкүрүп ар кайсыны айтып жөөлүп чыкты. (М. М.)
5. Бир сыйра ич кийим өтүк топу берди. (Э. Т.)
6. Балам таптакыр эле өгөй болуп калганбы үй-жайды мал-салды бир сурап койгон жок. (К. А.)
7. Мен шашканымдан алактап союл таяк таш-туш издей баштадым. (К. А.)
8. Бир катар куштар чөп дан жана чымын-чиркей менен жашайт. (К. Т.)

- жөөлү – бредить
- бир сыйра – здесь: вся одежда и обувь
- өгөй ата – отчим
- өгөй эне – мачеха
- өгөй уул – пасынок
- өгөй кыз – падчерица

§ 6. БИР ӨНЧӨЙ ЭЭ

Бир эле баяндооч менен байланышып, бирдей суроого жооп берген ээлер бир өңчөй ээ деп аталат.

Подлежащие, связанные с одним и тем же сказуемым и отвечающие на один и тот же вопрос, называются однородными подлежащими.

Мисалы: Суусамырда кой да, уй да, эчки да, жылкы да абдан жакшы семирет. На Суусамыре хорошо откармливаются и овца, и корова, и коза, и лошадь.

21. Сүйлөмдөрдү бир өңчөй ээлер менен толуктагыла.

- ... мектепке келишти.
- ... китеп окуп жатышат.
- ... аңгемелешип жатышат.
- ... жат жазуу жазып жатышат.
- ... саякатка жөнөшөт.
- ... шаарга барышат.
- ... бак тигишти.
- ... көчөт отургузушту.
- ... тапшырманы аткарып келишти.
- ... киного кетишиптир.
- ... жайлоодон келишиптир.
- ... класста отурушат.

Үлгү: 1. Садык, Алёша, Наташа жана Гүлзат мектепке келишти.

- **жөнөшөт** – отправляются
- барышат** – идут (едут)
- аңгемелешип жатышат** – беседуют
- тигишти** – посадили
- отургузушту** – посадили
- кетишиптир** – оказывается, ушли (уехали)
- келишиптир** – оказывается, пришли (приехали)

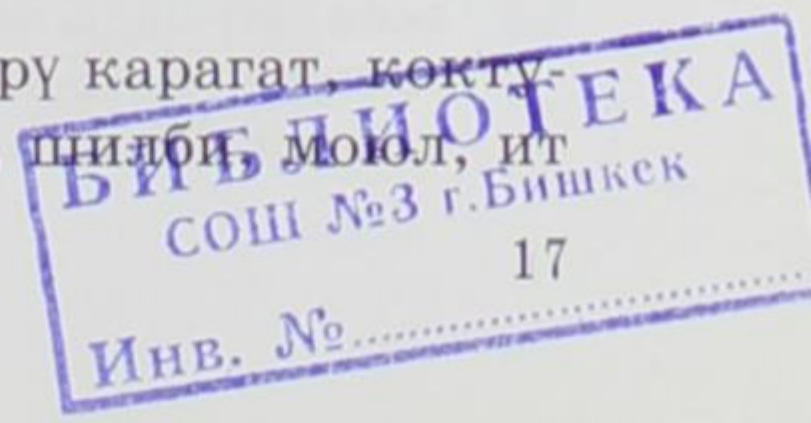
22. Көчүрүп жазып, бир өңчөй ээлердин астын сызгыла. Оозеки аңгеме куруп бергиле.

КЫРГЫЗСТАН

Кыргызстан – тоолуу өлкө. Кыргыз тоолору бийик жана токойлуу. Анын аркайган аскалары, бийик чокулары асман тирейт. Тоону көздөй канчалык көтөрүлсөн, ошончолук салкын тартып турат. Бийиктеген сайын өсүмдүктөр дүйнөсү да алмашып, өзгөрө баштайт.

Тоолордун тескей тарабы адатта токойлуу болот. Кыргызстандын түндүк тарабындагы тоолордо карагай, арча өсөт. Ал эми түштүк тарабындагы тоолордо карагай, арча, жаңгак, алча, өрүк дарактары өсөт. Тоолордон шаркырап аккан суулардын жээктеринде кайың, тал, четин, долоно өңдүү кооз жыгачтар да арбын.

Тоолордун күнгөй беттеринде, көбүнчө бөрү карагат, коку-ларында чычырканак, алтыгана, чие, ыргай, шилби, моюл, ит

мурун, чекенде сыяктуу бадал өсүмдүктөрү болот. Тоо этектериндеги түздүктөрдө коён томук, карабурак, кекире, шыбак сыяктуу көп жылдык өсүмдүктөр жолугат.

Кыргызстандын тоолору, талаалары жаз айларынан баштап, кеч күзгө чейин жашыл тартып турат. Тоолордо миң тамыр, эрмен, аркар от, ат кулак, аюу от, кийик от, бозунач, андыз, кымыздык, ышкын өндүү дары чөптөр эң эле көп.

- канчалык көтөрүлсөң, ошончолук... – чем выше поднимаешься, тем...
- бийиктеген сайын – все выше и выше
- кеч күз – поздняя осень
- дары чөптөр – лекарственные травы

23. Сүйлөмдөрдү бир өңчөй эзлер менен толуктап, дептериңерге жазгыла.

1. ... экөө бирге окушат. 2. ... чогуу иштешет. 3. ... үчөөбүз чогуу келдик. 4. ... экөөбүз бирге окуйбуз. 5. ... төртөө тең алдыңкы окуучулар. 6. ... баарыбыз теңтушпуз. 7. ... баары тең заводдо иштешет. 8. ... экөө кайтып келишти. 9. ... үчөө троллейбус айдайт. 10. ... экөө тең биз менен окуйт.

- экөө тең – вдвоём
- теңтушпуз – ровесники (мы)
- кайтып келишти – возвратились

24. Жазып алып, бир өңчөй ээлерди таап, алардын кайсы сөз түркүмүндө экенин айтып бергиле.

1. Асан, Володя, Света, Мээрим – тогузунчу класстын окуучулары. 2. Жылкынын этинде жогорку сапаттагы белоктор, майлар жана витаминдер бар. 3. Кытай, Япония, Индия, Иран, Малайзия – Азия материгинин өлкөлөрү. 4. Байыркы гректер, перстер, римдиктер жылкы этин тамак катары пайдаланышкан. 5. Бишкектин көчөлөрү, проспекттери, бульварлары кенен жана түптүз. 6. Атам, апам жана эжем эс алуу үчүн Ысык-Көлгө кетишти. 7. Аюу, жолборс, карышкырлар – жырткыч айбандар. 8. Лариса, Бекиш, Шааркан сүйлөшүп институттан сыртка чыгып келе жатышат. 9. Сен, мен экөөбүз поезд менен келбедикпи.

25. Окуп чыгып, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Бир өңчөй ээлүү сүйлөмдөрдү жазып алгыла.

БИШКЕК

Бишкек – Кыргыз Республикасынын борбору. Бишкектин көчөлөрү, проспекттери, аллеялары кенен, таза жана түптүз. Шаардын калкын жумушка автобустар, троллейбустар, таксилер ташыйт. Кыргызстандын борборунда бир нече театрлар, филармония, цирк жана ондогон кинотеатрлар бар. Шаардын күн чыгыш тарабына завод, фабрикалар көп курулган. Борбор шаардын заводдоруна айыл чарба машиналары, электр кыймылдаткычтары, электрондук техникалар чыгат. Фабрикаларынан болсо кездемелер, бут кийимдер, кийим-кечелер тигилип, конфеттер, печеньеелер чыгат.

Бишкек – илимий борбор. Бишкекте Кыргыз Улуттук илимдер академиясы, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, Кыргыз мамлекеттик медицина академиясы, Кыргыз агрардык академиясы, И. Раззаков атындагы Кыргыз техникалык университети, Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университети, Кыргыз мамлекеттик улуттук консерватория жана башка жогорку окуу жайлар бар.

Шаарда сегиз жүз минден ашуун калк жашайт. Кыргыздар, орустар, украиндер, уйгурлар, немистер, казактар жана башка элдер ынтымактуу жашашат.

бир нече – несколько

ондогон – десятки

тарап (тарабына) – сторона

курулган – построен

айыл чарба – сельское хозяйство

жогорку окуу жайлар – высшие учебные заведения

26. «Бишкек – Кыргызстандын борбору» деген темада үйүңөрдөн чыгарма жазып келгиле.

§ 7. БИР ӨҢЧӨЙ БАЯНДООЧ

Бир эле ээ менен байланышып, бирдей суроого жооп берген баяндоочтор бир өңчөй баяндоочтор деп аталат.

Сказуемые, связанные с одним и тем же подлежащим и отвечающие на один и тот же вопрос, называются однородными сказуемыми.

Мисалы: Бош убакытта ойнойбуз, эс алабыз, китеп окуйбуз. В свободное время мы играем, отдыхаем, читаем книги.

27. Жазып алып, бир өңчөй баяндоочтордун астын сызгыла.

1. Китепканада олтурган окуучу тынымсыз окуйт, жазат, кээде ойлонот. 2. Шаарга барган соң көп нерселерди үйрөнүш керек, иштеш керек. 3. Карыган эне уулун кучактагысы да, ыйлагысы да келди. 4. Тоо дарыясы күрпүлдөйт, ташкындайт, жинденип агат. 5. Терезени ач да, бери жакын отур. 6. Ал

англис тилинде окуйт, жазат, сүйлөй да алат. 7. Алыстагы агама кат жаздым да, жөнөтүп жибердим. 8. Окуучулар жаккан костёрдун жалыны бирде алоолонот, бирде басаңдайт, бирде өчөт.

28. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, кыргызчага которгула. Бир өңчөй баяндоочторго өзгөчө көңүл бөлгүлө.

1. Дождь не прекратился, усилился. 2. Хотя все и устали, но продолжали работать. 3. Тамара хотела спать, но не могла заснуть. 4. Адылбек обещал прийти, но не пришёл. 5. Хотел я написать письмо, да забыл адрес. 6. Дождь то начинал хлестать теплыми крупными каплями, то переставал. 7. Низкое солнце не греет, но блестит ярче летнего. 8. В парке мы гуляли, танцевали, играли в волейбол, катались на лодке.

Бир өңчөй баяндоочтор адатта этиш сөздөрдөн куралат.

Однородные сказуемые обычно выражаются глаголами.

Мисалы: Бош убакытта мен эс алам, ойнойм, телевизор көрөм. В свободное время я *отдыхаю, играю, смотрю* телевизор.

Бир өңчөй баяндоочтор атооч сөздөрдөн да куралат.

Однородные сказуемые могут быть выражены и именами.

Мисалы: Эң алыскы жайлоолор – Арпа, Ак-Сай, Сары-Жаз. Самые отдаленные пастбища – Арпа, Ак-Сай, Сары-Джаз.

29. Текстти көчүрүп жазып, бир өңчөй баяндоочторду таап, алардын кайсы сөз түркүмү экенин аныктагыла.

Манас бешке чыккыча баспады, бечел аталды. Дайыма энеси эркелетип жүрдү. Ал беш жашында гана кас-кас турду, тамтуң баса баштады. Манас алты жашында эр жетти. Жети жашында ал кырк баланы курап алып, жортуул курат.

Манастын ата-энеси – Жакып менен Чыйырды. Манаска улуу балдар да каяша айталбайт, тике карашпайт. Ага дүйнөнүн тыйынча баркы жок болду. Эрке жеңил экен деп, тай туяк жамбыны сака кылып чүкө ойнойт. Жакып менен Чыйырды анын амандыгын тилейт.

Жакып аялы менен акылдашып, макулдашты. Баланы чоң койчу Ошпурга бермек болду. Байбичеси бул акылды эп көрдү, макул болду.

А. Жакыпбектен

бечел – сидень

кас-кас тур – стоять на ногах (так говорят, когда ребенок начинает вставать)

там-туң бас – еле ходить

эр жет – взрслеть

жортуул кур – организовать (совершить) поход

эңке – альчик горного (дикого) барана

тай туяк жамбы – слиток серебра величиной с копыто жеребенка

эп көр – считать правильным

30. Окуп чыгып, бир өңчөй баяндоочтуу сүйлөмдөрдү жазып алгыла.
Текстти орусчага которгула.

УЛУУ КЫТАЙ СЕПИЛИ

Улуу Кытай сепили – ажайып курулуш, байыркы доор эстелиги, узундугу 4000 километрге жеткен бийик дубал, эң чоң керемет.

Байыркы заман менен орто кылымдарда түндүк жана батыш Кытайда көчмөндөр жашап, мекендеген. Кытай империясы күч алып, кошуна элдердин, көчмөндөрдүн конушун басып алган да, өзүнө караткан. Бирок, бара-бара бийликтин алы кетет, начарлайт. Улуу Кытай империясында ич ара чатактар чыгат, майдаланат, бөлүнүп-бөлүнүп кетет. Көчмөндөр аларга чабуул коюп, ички аймактарга чейин жетет, эрлерин туткундайт, аялдарын күң кылат.

Мына ушундай зомбулуктан улам Кытай хандары биздин заманга чейинки IX–III кылымдарда эле көчмөндөр ашып келчү ашууларды бекитип, коргон кура баштаган. Бийиктиги он метрдей келип, үстүндө араба жүрсө боло тургандай бул сепил азыркы күнгө чейин сакталган.

- дубал – стена
 керемет – чудо
 көчмөндөр – кочевники
 бара-бара – постепенно
 ич ара чатактар – разногласия между собой
 зомбулук – бесчинство
 ички аймактарга – во внутренние районы

31. Үлгүдө көрсөтүлгөндөй кылып өзүңөр үйдөн справка жазып келгиле.

СПРАВКА

Берилет ушул справка Садыркулов Аскар Асановичке. Себеби, анын Бишкек шаарындагы №11 орто мектептин 9^а-классында окуп жатканы анык.

Справка аскер комиссариатына көрсөтүү үчүн берилди.

Мектептин директору	<i>Адылов Б. К.</i>	
Катчысы	<i>Жаркова Т. А.</i>	Мөөр

ЗАПОМНИТЕ!

В кыргызском языке легко образуются сложные формы глаголов.

Например:

- бер-:** бара бер- – иди
 келе бер- – приходи
 окуй бер- – читай, продолжай читать
 уктай бер- – спи, продолжай спать
- сал-:** ала сал- – переворачиваться с боку на бок
 көз сал- – оберегать, охранять
 бир сал- – ударить, ударять
 эн сал- – метить, делать метку
 кол сал- – нападать
 кулак сал- – послушать
- кой-:** ат кой- – поскакать на лошади
 ат кой- – дать имя, наименовать
 кол кой- – подписать, поставить подпись
 баа кой- – оценивать
 чай кой- – вскипятить чай
 каршы кой- – противопоставить
 ичип кой- – выпей
 иче кой- – попей

§ 8. БИР ӨҢЧӨЙ ТОЛУКТООЧ

Сүйлөмдүн кандайдыр бир гана мүчөсү менен байланышкан бир нече толуктоочтор бир өңчөй толуктоочтор деп аталат.

Дополнения, которые связаны с одним и тем же членом предложения, называются однородными дополнениями.

М и с а л ы: *Эмгекте да, майданда да зор жеңиштерге ээ болууңарга тилектешмин. Я желаю вам больших успехов и в труде, и на фронте.*

32. Көчүрүп жазып, бир өңчөй толуктоочтордун астын сызгыла.

1. Убакыттын, өмүрдүн кымбаттыгын ошондо бир баалады. (К. Жус.) 2. Агаларга, инилерге, жердештерге салам де, куттуу эне. (Т. С.) 3. Эми темир жол Балыкчыдан Кочкорго, Кара-Кечеге чейин курулмак болду. («Кыргыз туусу») 4. Ал жаштык күндөрдү, курбуларды, Айдайды эстеди. (К. Жус.) 5. Алмустакта эле Теңирим ар адамдын үрөйүн, көңүлүн, көрөр күнүн ар башка кылып жараткан экен. (Т. К.) 6. Менден коркпосо да, Кудайдан, Теңирден коркот. (Т. А.) 7. Курманбай жыгачтан аяк, кашык, табак жасачу. (К. Жус.) 8. Адам баласынын турмушу жалаң алдоодон, калп айтуудан турабы? (Т. А.) 9. Шамбет, Касейин, Элебестерди фронтко узатканга көп болду. (Т. С.) 10. Биздин класстан Таштан, Асек, Уландарда спорттук үчүнчү разряддары бар.

баалады – оценил
салам де- – передай привет
курулмак болду – будет строиться
алмустактан эле – с незапамятных времен

33. Окуп чыгып, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Бир өңчөй толуктоочтуу сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

КИТЕПКАНА

Кыргызстандагы эң чоң китепкана – Кыргыз мамлекеттик улуттук китепканасы. Ал Кыргызстандын борбору Бишкек шаарынын дал ортосунан орун алган. Китепкананын имараты чоң жана кенен. Дубалдары ак, көк, кызыл мрамор таштары менен кооздолгон. Айланасындагы эмен, карагай, кайың жана мажүрүм талдарга атайын курулган фонтандар жан киргизет.

Бирде чыгыштан, бирде батыштан соккон Чүйдүн тентек шамалы дарактардын баштарын тынымсыз кыймылга келтирип турат.

Китепкана студенттерге, мектеп окуучуларына, аспиранттарга, окумуштууларга жана башка окурмандарга жыл бою кызмат кылат. Анын китеп сактооч жайларында гуманитардык илимдерге, табигый илимдерге, техникалык илимдерге тиешелүү миндеген наамдагы китептер бар. Бишкектен, Москвадан, Бакудан, Анкарадан, Алматыдан, Ташкенден жана башка толуп жаткан шаарлардан чыккан гезиттер, журналдар да келип турат.

Китепкананын залдарына жогорку окуу жайлардын студенттери курстук иштерди, дипломдук иштерди, ар түрдүү докладдарды, рефераттарды жазуу үчүн көп келишет.

жан киргизет – оживляет
китеп сактоочу жай – книгохранилище
миңдеген наамдагы – тысяча названий

Ар бир сүйлөмдөгү бир өңчөй толуктоочтордун бардыгы бир жөндөмөдө турат.

Однородные дополнения в предложении обычно стоят в одном и том же падеже.

М и с а л ы:

1) Шаардыктар *автобуска, троллейбуска* же *таксиге* түшүп жол жүрүшөт. Горожане едут на *автобусах, троллейбусах* и *такси*.

Бир өңчөй толуктоочтордун (автобуска, троллейбуска, же таксиге) бардыгы барыш жөндөмөдө турат.

2) *Китепти да, дептерди да* унутуп калыпмын. Оказывается, я забыл и книгу, и тетради.

Бир өңчөй толуктоочтордун (*китепти да, дептерди да*) бардыгы табыш жөндөмөдө турат.

3) *Аңгемеде, повестте, романда* сюжет болот. Сюжет бывает в рассказе, повести, романе.

Бир өңчөй толуктоочтордун (*аңгемеде, повестте, романда*) бардыгы жатыш жөндөмөдө турат.

4) *Пахтадан, жүндөн, синтетикадан* ар түрдүү кездемелер жасалат. Разные ткани бывают из хлопка, шерсти, синтетики.

Бир өңчөй толуктоочтордун (*пахтадан, жүндөн, синтетикадан*) бардыгы чыгыш жөндөмөдө турат.

34. а) **Баяндоочту (*бара жат-*) учур чакка, мектеп, дүкөн, театр** деген сөздөрдү барыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Уулум ...
Уулун ...
Уулуңуз ...
Уулу ...

Ү л г ү: Уулум мектепке, дүкөнгө, театрга бара жатат.

- б) **Баяндоочту (*бүтүрүп жат-*) учур чакка, окуу, университет, институт** деген сөздөрдү табыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Кызым ...
Кызың ...
Кызыңыз ...
Кызы ...

Ү л г ү: Кызым окууну, университетти, институтту бүтүрүп жатат.

- в) **Баяндоочту (*иштеп жат-*) учур чакка, мектеп, шаар, чет өлкө** деген сөздөрдү жатыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Атам ...
Атаң ...
Атаңыз ...
Атасы ...

Ү л г ү: Атам мектепте, шаарда, чет өлкөдө иштеп жатат.

- г) **Баяндоочту (*келе жат-*) учур чакка, жумуш, айыл, дүкөн** деген сөздөрдү чыгыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Апам ...
Апаң ...

Апаңыз ...

Апасы ...

Ү л г ү: Апам жумуштан, айылдан, дүкөндөн келе жатат.

35. а) Баяндоочту (*бар-*) келер чакка, *мектеп, дүкөн, театр* деген сөздөрдү барыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Уулум ...

Уулун ...

Уулуңуз ...

Уулу ...

Ү л г ү: Уулум эртең мектепке, дүкөнгө, театрга барат.

- б) Баяндоочту (*бүтүр-*) келер чакка, *окуу, университет, институт* деген сөздөрдү табыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Кызым ...

Кызың ...

Кызыңыз ...

Кызы ...

Ү л г ү: Кызым быйыл окууну, университетти, институтту бүтүрөт.

- в) Баяндоочту (*иште-*) келер чакка, *мектеп, шаар, чет өлкө* деген сөздөрдү жатыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Атам ...

Атаң ...

Атаңыз ...

Атасы ...

Ү л г ү: Атам эмки жылы мектепте, шаарда, чет өлкөдө иштейт.

- г) Баяндоочту (*кел-*) келер чакка, *жумуш, айыл, дүкөн* деген сөздөрдү чыгыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Апам ...

Апаң ...

Апаңыз ...

Апасы ...

Ү л г ү: Апам кечинде жумуштан, айылдан, дүкөндөн келет.

36. а) Баяндоочту (*бар-*) айкын өткөн чакка, *мектеп, дүкөн, театр* деген сөздөрдү барыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Уулум ...

Уулун ...

Уулуңуз ...

Уулу ...

Ү л г ү: Уулум мектепке, дүкөнгө, театрга барды.

- б) Баяндоочту (бүтүр-) айкын өткөн чакка, окуу, университет, институт деген сөздөрдү табыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

КЫЗЫМ ...

КЫЗЫҢ ...

КЫЗЫҢЫЗ ...

КЫЗЫ ...

Ү л г ү: Кызым быйыл окууну, университетти, институтту бүтүрдү.

- в) Баяндоочту (иштеп кел-) айкын өткөн чакка, айыл, шаар, чет өлкө деген сөздөрдү жатыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Атам ...

Атаң ...

Атаңыз ...

Атасы ...

Ү л г ү: Атам былтыр айылда, шаарда, чет өлкөдө иштеп келди.

- г) Баяндоочту (келе жат-) айкын өткөн чакка, жумуш, айыл, дүкөн деген сөздөрдү чыгыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Апам ...

Апаң ...

Апаңыз ...

Апасы ...

Ү л г ү: Апам кечинде жумуштан, айылдан, дүкөндөн келе жатты.

37. а) Баяндоочту (бар-) жалпы өткөн чакка, мектеп, дүкөн, театр деген сөздөрдү барыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Уулум ...

Уулун ...

Уулуңуз ...

Уулу ...

Ү л г ү: Уулум мектепке, дүкөнгө, театрга барган.

- б) Баяндоочту (бүтүр-) жалпы өткөн чакка, окуу, университет, институт деген сөздөрдү табыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

КЫЗЫМ ...

КЫЗЫҢ ...

КЫЗЫҢЫЗ ...

КЫЗЫ ...

Ү л г ү: Кызым окууну, университетти, институтту бүтүргөн.

- в) Баяндоочту (*иштеп кел-*) жалпы өткөн чакка, *айыл, шаар, чет өлкө* деген сөздөрдү жатыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Атам ...

Атаң ...

Атаңыз ...

Атасы ...

Ү л г ү: Атам айылда, шаарда, чет өлкөдө иштеп келген.

- г) Баяндоочту (*кел-*) жалпы өткөн чакка, *жумуш, айыл, дүкөн* деген сөздөрдү чыгыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Апам ...

Апаң ...

Апаңыз ...

Апасы ...

Ү л г ү: Апам кечинде жумуштан, айылдан, дүкөндөн келген.

38. а) Баяндоочту (*бар-*) капыскы өткөн чакка, *мектеп, дүкөн, театр* деген сөздөрдү барыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Уулум ...

Уулуң ...

Уулуңуз ...

Уулу ...

Ү л г ү: Уулум мектепке, дүкөнгө, театрга барыптыр.

- б) Баяндоочту (*бүтүр-*) капыскы өткөн чакка, *окуу, университет, институт* деген сөздөрдү табыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

КЫЗЫМ ...

КЫЗЫҢ ...

КЫЗЫҢЫЗ ...

КЫЗЫ ...

Ү л г ү: Кызым окууну, университетти, институтту бүтүрүптүр.

- в) Баяндоочту (*иштеп кел-*) капыскы өткөн чакка, *айыл, шаар, чет өлкө* деген сөздөрдү жатыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Атам ...

Атаң ...

Атаңыз ...

Атасы ...

Ү л г ү: Атам айылда, шаарда, чет өлкөдө иштеп келиптир.

- г) Баяндоочту (кел-) капыскы өткөн чакка, жумуш, айыл, дүкөн деген сөздөрдү чыгыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Апам ...

Апаң ...

Апаңыз ...

Апасы ...

Ү л г ү: Апам кечинде жумуштан, айылдан, дүкөндөн келиптир.

39. а) Баяндоочту (бар-) адат өткөн чакка, мектеп, дүкөн, театр деген сөздөрдү барыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Уулум ...

Уулуң ...

Уулуңуз ...

Уулу ...

Ү л г ү: Уулум дайыма мектепке, дүкөнгө, театрга барчу.

- б) Баяндоочту (бил-) адат өткөн чакка, шахмат, шашки, теннис деген сөздөрдү табыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Кызым ...

Кызың ...

Кызыңыз ...

Кызы ...

Ү л г ү: Кызым шахматты, шашкини, теннисти билчү.

- в) Баяндоочту (иште-) адат өткөн чакка, айыл, шаар, чет өлкө деген сөздөрдү жатыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Атам ...

Атаң ...

Атаңыз ...

Атасы ...

Ү л г ү: Атам дайыма айылда, шаарда, чет өлкөдө жүрүп иштечү.

- г) Баяндоочту (кел-) адат өткөн чакка, жумуш, айыл, дүкөн деген сөздөрдү чыгыш жөндөмөдөгү толуктооч формасына келтирип жазгыла.

Апам ...

Апаң ...

Апаңыз ...

Апасы ...

Ү л г ү: Апам дайыма кечинде жумуштан, айылдан, дүкөндөн келчү.

40. Ырды жаттагыла. Толуктоочторду тапкыла. Бир өңчөй толуктоочторду белүп көрсөткүлө.

ЭЛИ СОНУН КЫРГЫЗДЫН

Бүркүтү шаңшып зоолордон,
Булагы ташып тоолордон.
Сымаптай тунук суусунан
Талаасы гүлгө оронгон,
Жери сонун кыргыздын.

Адыр, түздөн, ташынан
Алтын, күмүш казылган.
Катып жаткан кара алтын
Капкактары ачылган,
Кени сонун кыргыздын.

Жолборс жүрөк жаштары
Жоодо сүрдүү кайратман.
Асыл тукум чарбасын
Ала-Тоодо жайнаткан,
Эли сонун кыргыздын.

К. Акиев

ташы- – выходить из берегов
гүлгө оронгон – полна цветов
кара алтын – в знач.: уголь

ЗАПОМНИТЕ!

В кыргызском языке падежные окончания всегда сохраняют свои грамматические значения.

Например:

-нын (окончание родительного падежа) имеет значение, указывающее на принадлежность предмета;

-га (окончание дательно-направительного падежа) имеет значение *направление*, *направление в что-либо*;

-ны (окончание винительного падежа) имеет значение, указывающее на объект, к которому направлено движение;

-да (окончание местного падежа) имеет значение, указывающее место расположения предмета;

-дан (окончание исходного падежа) имеет значение от-правного пункта движения предмета.

§ 9. БИР ӨНЧӨЙ АНЫКТООЧ

Сүйлөмдүн бир гана мүчөсү менен байланышкан бир нече аныктоочтор бир өңчөй аныктоочтор деп аталат.

Определения, которые связаны с одним и тем же членом предложения, называются однородными определениями.

М и с а л ы: Шаарыбызда кенен, жарык, жылуу үйлөр көп. В нашем городе много просторных, светлых, теплых квартир.

41. Жазып алып, бир өңчөй аныктоочторду тапкыла.

1. Алар терезелүү, мештүү, жылуу үйгө ээ болушту. (Т. С.)
2. Асанбек Табалдиев тарых, психология, биология, эстетика, табият таануу илимдерине кунт койду. (К. Жус.)
3. Жакып канатташ жашаган кыргыз, калмак, казактарга кабар айттырат. («М.» э.)
4. Жолойдун келбети, кайраты элге жакты. (К. Ж.)
5. Адамдан бөтөнчө таза, кичипейил, боорукер элең. (Т. А.)
6. Асанбек чыныгы ойчул, маданияттуу, билимдүү адам эле. (К. Жус.)
7. Дүйнөдөгү сулуу жана асыл нерселердин бардыгын барктап, сүйө билиш керек. (Т. А.)
8. Кыдыраалы эч нерседен жалтанбаган, туура сүйлөгөн, баатыр киши эле. (Ж. Б.)

- **кунт кой-** – быть внимательным
- барктуу** – почтенный (-ая, -ое, -ые)
- келбет** – фигура, осанка
- бөтөнчө** – особенно
- кичипейил** – вежливый (-ая, -ое, -ые)
- ойчул** – мыслитель
- баркта-** – ценить, оказывать почёт

42. Окуп чыгып, бир өңчөй аныктоочтору бар сүйлөмдөрдү жазып алгыла. Текстти орусчага которгула.

ЖУСУП БАЛАСАГЫН

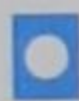
Жусуп Баласагын – IX кылымда жашаган улуу акын. Ал Чүйдүн Токмокко жакын жеринде туулуп өскөн. Өз заманынын ашкан билимдүү, ойчул уулу Жусуп көптөгөн чыгармаларды жазган.

Бирок, азыркы кезде бизге анын бир гана чыгармасы белгилүү. Жусуп Баласагын коомдук жана табият таануу илимде-

ринен да маалыматы бар инсан болгон. Бизге келип жеткен көлөмдүү жана мыкты чыгармасы – «Кутадгу билиг». Бул сөз байыркы, эски түркчөдөн которгондо куттуу, бактылуу, таалайлуу адам болуу дегенди билдирет. Китепте ак ниет, адилет хан, ага кеңеш берген акылдуу, сөзмөр, чечен вазир тууралуу ойлор айтылат. Жусуп Баласагындын китебинде мамлекетти башкаруу, туура саясат жүргүзүү маселелери да айтылат.

Кыргыз энциклопедиясынан

келип жеткен – дошел до нас
чечен – оратор
сөзмөр – красноречивый (-ая, -ое, -ые)
ой – мысль
инсан – личность

Бир өңчөй аныктоочтор сын атоочтордон турат.

Однородные определения выражаются именами прилагательными.

М и с а л ы: Ачуу, таттуу калемпирден сатып алдык. Мы купили сладкий и горький перец.

Бир өңчөй аныктоочтор атоочтуктардан да турат.

Однородные определения могут выражаться и причастиями.

М и с а л ы: Күнгө күйгөн, саргарган кагазды ал колуна алды. Он взял в руки пожелтевшую, выцветшую от солнца бумагу.

43. Жазып алып, бир өңчөй аныктоочтордун астын сызгыла. Алардын кайсы сөз түркүмүнөн экенин айтып бергиле.

1. Дервиш жаратылышынан жумшак, тартынчаак адам эле. (М. Г.)
2. Дүйнөдөгү сулуу жана асыл нерселердин бардыгын барктап, сүйө билиш керек. (Т. А.)
3. Жанагы ачуу, катуу сөздөрдөн кийин мени атып салууга да акысы бар эле го. (К. Ж.)
4. Жашыл этек, ак чокулуу тоолорго карап, оозун ачып эстеп, керилип, чоюлуп алды. (Ч. А.)
5. Адамгерчиликтүү, боорукер адам өзүнүн адамгерчилиги жөнүндө ооз ачпайт. (Т. А.)
6. Өрөөндө да, тоолордо да таптаза, кар жатат. (М. Г.)
7. Өмүрүндө бирөөгө багынбаган, багынууну эч качан ойлобогон, тизе бүгүп бирөөлөргө жалынбаган Карабек Каныбектин бул кылганына жаны чыгып кете жаздады. (К. Ж.)
8. Өзүмдү айкөл, күйүмчүл, боорукер адам катары көрсөтөйүн деп келгеним жок. (Т. А.)
9. Кайрымдуу, акылман, адил мырза делип, атагыңыз алда кайда кеткен экен. (Т. А.)

44. Макалдарды окуп, аныктоочторун тапкыла, маанисин айтып бергиле. Орусчага которгула.

1. Адилеттүү аким, кудуреттүү закон жакшы. 2. Азбас адам, тозбос тон болбойт. 3. Акмак достон акылдуу душман артык. 4. Жакшы атанын кашыктап чогултканын жаман уул чөмүчтөп чачат. 5. Жакшы атка бир камчы, жаман атка миң камчы. 6. Жакшы окуучу баарын сезет, жаман окуучу сабактан безет.

45. Окуп чыгып бир өңчөй аныктоочторду таап, астын сызгыла.

1. Бүткүл дүйнөлүк маданияттын, искусствонун өкүлү болуш үчүн адегенде өз элиндин тарыхын, маданиятын бил. (К. Жус.) 2. Күмүшайдай таза, ак ниет, иштерман аял бу дубанда жок деп айтышат. (Т. А.) 3. Ысмайыл ак жуумал, чап жаак, бойлуу жигит эле. (Т. С.) 4. Кечээ эле ээн-эркин, жайбаракат жашоо калып, темирдей аскер тартибине кирдик. (К. С.) 5. Санаалуу, суроолуу ойлор Исхакты биротоло бийлеп алды. (Т. К.) 6. Япондор ысык күндөрү таза, чакан сүлгүсүн колдоруна ала жүргөндү эрөөн-төрөөн көрүшпөйт. (К. Жус.) 7. Улуу да, даражалуу да Молдогазы Токобаевдин үйүндө Жоомарт менен Кубанычбек күнөөлүү болуп отурушту. (К. С.) 8. Ажарда өң жок, жүдөгөн, узун кара чачы чубалып аркасында. (К. Б.)

өкүл – представитель
ак ниет – добросовестный (-ая, -ое, -ые)
бойлуу – рослый (-ая, -ое, -ые)
жайбаракат – мирный (-ая, -ое, -ые)
санаалуу – печальный (-ая, -ое, -ые)
эрөөн-төрөөн көр- – считать неуместным

46. Окуп чыгып, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Бир өңчөй аныктоочтуу сүйлөмдөрдү жазып алгыла.

КҮЗ

Жылдын жаз, жай, күз, кыш мезгилдеринин ар бири өзүнчө кооз. Төрт мезгилдин өзгөчө берекелүүсү, мээлүүн учуру – күз. Дыйкан үчүн күз – ала жаздан баштап, жай бою төккөн мандай теринин акыбети кайтуучу, ак эмгегинин үзүрүн көрүүчү кез.

Күзүндө жашылча, мөмө-жемиш, эгин-тегин жыйынынын шаңдуу ыргагы өкүм сүрөт. Күзүндө жер-жемиштер эле эмес, жазында, жайында жапжашыл болуп турган өсүмдүктөрдүн түстөрү да бышып жетилип, ажарына чыгат. Айрыкча, күзгү

бакка көз салсаң жашыл, сары, кызыл, күрөң, деги койчу, кандай гана түстөр жок. Ар бир даракка, бадалга күз өзгөчө өң, түс берет. Күзгү бакка сейилге чыксаң, көздүн моокуму канат.

- мээлүүн – умеренный (-ая, -ое, -ые)
- ала жаздан – с начала весны
- ажарына чыгат – восходит во всей своей красоте

47. Окуп чыккыла. Орусчага которгула. Бир өңчөй мүчөлөргө жана тыныш белгилерине өзгөчө көңүл бөлгүлө.

ЖАРЫЯ

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Интеллектуалдык менчик боюнча мамлекеттик агенттиги Кыргызпатент «Табылга» инновациялык борборунун начальнигинин орун басарынын бош ордуна конкурс жарыялайт.

Кандидаттарга коюлуучу талаптар:

- техникалык жогорку билими;
- 5 жылдан кем эмес эмгек стажы;
- компьютерди, басма ишин, оргтехниканы билүүсү зарыл.

Документтерди кабыл алуу конкурс жарыяланган күндөн баштап 1 айдын ичинде жүргүзүлөт.

Сурап билүү телефону: 51-08-17.

«Кыргыз туусу»

- менчик – собственность
- бош орун – вакантное место
- мөөнөт – срок

48. Өз оюңардан чыгарып, үйдөн жарыя жазып келгиле.

ТЕСТКЕ ЖООП БЕРГИЛЕ

1. Сүйлөм мүчөлөрү канчага бөлүнөт?

- а) 2; б) 3; в) 4; г) 5

2. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү.

- а) аныктооч, толуктооч, бышыктооч
- б) ээ, баяндооч
- в) зат атооч, сын атооч
- г) баяндооч, жандооч, тактооч

3. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү.

- а) аныктооч, толуктооч, бышыктооч
- б) ээ, баяндооч
- в) зат атооч, сын атооч
- г) баяндооч, жандооч, тактооч

4. Бир өңчөй мүчөлөрдү тапкыла.

Төрт-Күл суу сактагычы жүздөгөн гектар айдоо аянттарды, өрүктүү чарбактарды, жүзүм талааларын сугарат.

- а) айдоо аянттарды, өрүктүү чарбактарды, жүзүм талааларын
- б) Төрт-Күл, сугарат, суу сактагычы
- в) жүзүм талааларын, жүздөгөн гектар, сугарат
- г) суу сактагычы, айдоо, чарбактарды

5. Бир өңчөй толуктоочтор кайсы жөндөмөдө турат?

Шаардыктар автобуска, троллейбуска же таксиге түшүп жол жүрүшөт.

- а) атооч жөндөмөдө
- б) табыш жөндөмөдө
- в) барыш жөндөмөдө
- г) чыгыш жөндөмөдө

§ 10. КАЙТАЛОО

- **?** *Бир өңчөй мүчөлөр деп эмнени айтабыз?*
- *Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү ар башка суроолорго жооп береби?*
- *Бир өңчөй ээлерге мисалдар келтиргиле.*
- *Бир өңчөй баяндоочторго мисалдар келтиргиле.*
- *Бир өңчөй толуктоочторго мисалдар келтиргиле.*
- *Бир өңчөй аныктоочторго мисалдар келтиргиле.*

49. Окуп чыгып, бир өңчөй мүчөлөрүн тапкыла. Орусчага которуп айтып бергиле.

КЫШ

Кыргызстандын кышы суук жана катаал болот. Фергана, Чүй, Ысык-Көл өрөөндөрүнө караганда Талас, Нарын өрөөндөрүндө кыш суугураак келет.

Баткен, Кочкор, Балыкчы аймактары таштак келип, ал жерлерде кар жатпайт.

Ак-Сай, Арпа, Суусамыр, Чоң-Алай жайлоолорунда жана Чаткал өрөөнүндө кар калың түшүп, суук катуу болот. Ошондуктан, ал жерлерде жашагандар, малчылар, чабандар кыш камын эртерээк көрүшөт. Азык-түлүктү үч-төрт айга жетерлик даярдап алышып, кыштоолордогу короолорду бекемдеп, тоютту мол камдашат. Кыштоолорго электр тогу тартылып, көмүр, газ да жеткирилет.

Сууктан, ит-куштан сактап, малчылар малды жакшы асырашат.

Кыргызстандын кышы ноябрь, декабрь, январь, февраль, март айларын камтып, узакка созулат.

50. Суроолорго бир өңчөй мүчөлөрдү катыштырып жооп бергиле. Жообуңарды дептериңерге жазгыла.

Кыргызстанда кыш кандай болот?

Кайсы өрөөндөрдө суук катуураак болот?

Кайсы өрөөндөрдө суук анча катуу болбойт?

Кайсы аймактарга кар жатпайт?

Кайсы жайлоолорго кар калың түшүп, суук катуу болот?

Малчылар кышка кандай даярдык көрүшөт?

Кыш Кыргызстанда канча айга созулат?

Силер жашаган жердин кышы кандай болот?

катаал – суровый (-ая, -ое, -ые)

кар жатпайт – снег мало бывает (быстро тает)

кар калың түшүп – много снегу

кыш камын көр- – готовиться к зиме

51. Окуп чыгып, түшүнгөнүңөрдү сүйлөп бергиле. Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

ТҮГӨЛБАЙ СЫДЫКБЕКОВ

Атактуу жазуучу, академик Түгөлбай Сыдыкбеков 1912-жылы Ысык-Көлдүн Кең-Суу деген жеринде туулган. Ал алгачкы билимди айыл мектебинен, Караколдогу баштооч орус мектебинен алган. Кийин Фрунзедеги айыл чарба техникумунан, Ашхабад зооветеринардык институтунан окуйт. Чыгармачылыгын гезитке кабарчы болуу менен, ыр жазуу менен баштайт. Анын туңгуч ыр жыйнактары: «Күрөш», «Баатырлар», «Акын булбул» деген китептери отузунчу жылдары жарык көргөн.

Т. Сыдыкбековдун чыгармачылыгы айрыкча проза жанрында роман, повесть, аңгемелерди жазууда жогорку деңгээлге көтөрүлгөн. Ал кызылчачы аялдардын турмушу, эмгеги жөнүндө «Абысындар» повестин жазган.

Согуш жылдарындагы кыргыз элинин патриоттук эмгегин, достук таза сезимин «Биздин замандын кишилери» аттуу романында зор чеберчилик менен сүрөттөгөн.

«Зайыптар» романы кыргыз аялдарынын XX кылымдын башындагы жана ортосундагы тагдырын сүрөттөөгө арналган.

Т. Сыдыкбековдун калеминен «Көк асаба» тарыхый романы, байыркы түрк жазмаларына арналган ондогон даректүү чыгармалар да жаралган. Ал СССРдин Мамлекеттик сыйлыгына, ордендерине жана медалдарына татыктуу болгон. Т. Сыдыкбеков – Кыргыз Республикасынын Баатыры.

- **билимди ... алган** – получил образование
- жарык көргөн** – был издан (выпущен)
- достук сезим** – чувство дружбы
- татыктуу болгон** – был удостоен

52. Суроолорго бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр менен жооп бергиле. Жообуңарды орусчага которуп айткыла.

1. Түгөлбай Сыдыкбеков алгачкы билимди кайдан алган?
2. Кийин ал кайсы шаарлардан окуйт?
3. Т. Сыдыкбековдун туңгуч ыр жыйнактары кайсылар?
4. Т. Сыдыкбековдун чыгармачылыгы кайсы жанрларда жогорку деңгээлге көтөрүлгөн?
5. «Биздин замандын кишилери» романында эмнени сүрөттөгөн?
6. Т. Сыдыкбековдун калеминен дагы кандай чыгармалар жаралган?
7. Т. Сыдыкбеков ким?

- **алгачкы билим** – первоначальное образование
- туңгуч ыр жыйнак** – первый сборник стихов
- жогорку деңгээл** – высокий уровень
- сүрөттө-** – изображать, описывать

53. Жазып алып, бир өңчөй мүчөлөрдүн астын сызып көрсөткүлө. Түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

Улуу акын Токтогулдун атасы Сатылган момун, кедей киши болгон. Энеси Бурма болсо өңдүү, түстүү, шайыр, сөзмөр, оокатка камбыл аял эле. Сатылган менен Бурманын балдары токтобой жүрдү.

1864-жылдын күзүндө Сатылгандын кара алачыгы кубанычка толду. Бурма эркек төрөдү. Сатылган бешик той берип, балдарым токтобой жүрдү эле деп, уулунун атын Токтогул койду. Бурма менен Сатыл-

ган жалгыз баласын ардактап, эркелетип өстүрүштү.

Кедейликтин айынан алар Сатыкей деген жерге көчүп барып, Казанбак деген байга жалданып киришти. Сатылган кой кайтарат, отун алат, от жагат, жылкы кайтарат. Бурма кой саайт, козу багат, кийиз басат.

Сатыкей таштуу, аскалуу жер болот. Он эки жашар Токтогул да байдын коюн, эчкисин багып калат. Ал күнүгө ачка, чаалыгып, чарчап келет. Ошентип, мал багып жүрүп комуз черткенди, ырдаганды үйрөнүп алып, шайыр, жайдары бала болуп өстү.

- момун – смирный, скромный (-ая, -ое)
- шайыр – жизнерадостный, веселый (-ая, -ое)
- камбыл (оокатка камбыл) – запасливый (-ая, -ое)
- алачык – шалаш
- көч- (көчүп барып) – кочевать, переселяться
- жалданып киришти – работали по найму
- ачка – голодный
- чаалык- – уставать, утомляться
- жайдары – веселый; приветливый

§ 11. БИР ӨНЧӨЙ БЫШЫКТООЧ

Сүйлөмдүн бир гана мүчөсү менен байланышкан бир нече бышыктоочтор бир өңчөй бышыктоочтор деп аталат.

Обстоятельства, которые связаны с одним и тем же членом предложения, называются однородными обстоятельствами.

М и с а л ы: Башын көтөрүп, жылмайып туруп баарын айта баштады. Приподняв голову, слегка улыбаясь, он начал рассказывать все.

54. Жазып алып, бир өңчөй бышыктоочторду таап, астын сызгыла.

1. Сүйүнгөнүмдөн, кубанганымдан унчукпай эле Дүйшөндү карап тура бердим. (Ч. А.) 2. Атчандар Ысакты жандай бастырышып, күлүп, кубанып келатышат. (Т. С.) 3. Жазуусу бар таштарды музейден да, талаадан да, тоолордон да көрдүм. (К. Ж.) 4. Менин ырдаганга да, коштогонго да көңүлүм жок, аксакал. (М. Г.) 5. Ата-бабанын арбагы үчүн, жан аяшпас бөлөлүк үчүн сен аны көтөрмөлө. (Т. А.) 6. Жылкычылардын алды бир аяктан кымыз ичип, арты иче электе жылкылар чурулдап, кишенеп коё берди. (К. Ж.) 7. Чабандестер минген аттар тыбырчылап, жер чапчып, тизгиндерин жула тартат. (Ч. А.) 8. Ал бир кызарып, бир бозоруп, мугалимдерди кыдырата карады. (М. Г.) 9. Окуу бизде негизинен орусча, англисче жүрөт. (К. А.) 10. Сууга аккан эки бала бир көрүнүп, эки көрүнүп жок болду. (Э. Т.)

- жандай бастыр- – ехать рядом
- коштогонго – на аккомпанирование
- көңүлүм жок – не хочу
- бөлө – двоюродной брат (или сестра)
- көтөрмөлө- – поддерживать

55. Окуп чыгып, бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

СЕРГЕЙ

Сергейдин көзүнө бардыгы жаңы, бардыгы башкача көрүнөт. Үч күндөн бери анын кирбеген үйү, баспаган көчөсү калган жок. Ал кыштактын башынан кирип, жай жүрүп аягына чыкты. Ал Камканыкына кирип, картандын колунан даам татты. Ал Каныштыкына кирди, Касейиндин күмүш мандай, өрүк комузун колуна алып көрдү. Ал майданда шейит өткөн досу, курбусу Элебестин үйүнө да кирди. Акияга көңүл айтты. Ал өзү менен бирге кан кечишкен, жанындай көргөн Шамбеттин үйүндө да болду. Дүйнөнү тыйынча көрбөй, үй ичин үч сапырылткан Жеңишбекти баягыдай тизесине отургузуп эркелетти. Жеңишбек Сергейди көргөндө жопжоош, тыптынч боло калат.

Т. Сыдыкбековдон

- кирбеген үйү калган жок – не осталось дома, в который бы он не заходил
- шейит өткөн – павший в бою
- көңүл айт- – выразить соболезнование
- тыптынч – очень спокойный

56. Көчүрүп жазып, тыныш белгилерин коюп, бир өңчөй бышыктоочтордун астын сызгыла.

1. Кышында же жазында келишер деп катуу айтты. (К. О.)
2. Бердиш үйдө да тышта да согуш жөнүндө көп айтчу. (С. Ө.)
3. Ысык-Көл мелтиреп көйкөлүп көгүш тартып тынч жатат. (К. Б.)
4. Эл чогулуп той берип атын Манас коёт. (К. М.)
5. Ташбаканы да кылычты да таба албай коёт. (Жомок)
6. Жүр учалы жалгыз бой аял кайгыдан капалыктан арыласың. (М. М.)
7. Баарыбыз чыйрыкканда үшүгөндө гана үйдү көздөй жол тарттык. (М. Э.)
8. Батыштан да чыгыштан да шылдырап көк кашка суу аккан. (Т. С.)
9. Өзү да кыбырай албай кыймылсыз отурат. (Б. У.)
10. Кыймылдамак турсун ооз ачкандан атүгүл дем алгандан корккон. (Б. У.)

көйкөл- – двигаться плавно, спокойно
мелтире- – блеснуть, сверкать
таба албай коёт – не может найти
жалгыз бой аял – одинокая женщина
арыл- – избавиться
чыйрык- – зябнуть
жол тарт- – отправиться, направиться
кыбыра- – медленно и лениво двигаться
ооз ач- – сказать что-нибудь

57. Сүйлөмдөрдү жазып алып, бир өңчөй бышыктоочторду тапкыла. Бышыктоочтордун түрлөрүн айтып бергиле.

1. От жактырып, суу куйдуруп, кемегедеги этти башкарып турган Кадырбайдын агасы Карабай. (К. Ж.)
2. Ал бирде орусча, бирде кыргызча сүйлөп жатты. (М. Г.)
3. Актёр сүйүүнү да, жек көрүүнү да каалаганындай ойноп коёт. (Т. А.)
4. Согуш бүтсө, жигиттер келишсе, Шамбет келсе, ошондо күлкүнү бизден көрүп ал! (Т. С.)
5. Майсалбектин жүзүндө, көзүндө өкүнүч да, сүйүнүч да, учурашуу да, коштошуу да турат. (Ч. А.)
6. Күн жаай баштады, тыңыраак, ылдамыраак бастыргыла. (К.Ж.)
7. Үшүгөндө, чыйрыкканда биз да үйгө жөнөдүк. (М. А.)
8. Экзаменге болсо жыйырма эки, жыйырма үч гана күн калды. (Ж. М.)
9. Батыштан да, чыгыштан да шылдырап көк кашка суу агат. (Т. С.)
10. Көчөлөрдөгү, тротуарлардагы тазалык айылдан келген балдарды таң калтырды. (Ш. Б.)

ЗАПОМНИТЕ!

В кыргызском языке отрицательные глагольные формы образуются при помощи аффикса **-ба** (-бе, -бо, -бө).

Например: *кел-* – *келбе-*, *тап-* – *таппа-*, *көр-* – *көрбө-*, *ур-* – *урба-*.

§ 12. БИР ӨҢЧӨЙ БЫШЫКТООЧТОРДУН ТҮРЛӨРҮ

- ?**
- Бышыктоочтордун түрлөрүн кайталагыла.
 - Мезгил бышыктооч деп эмнени айтабыз?
 - Орун бышыктооч деп эмнени айтабыз?
 - Сын-сыпат бышыктооч деп эмнени айтабыз?
 - Себеп бышыктооч деп эмнени айтабыз?
 - Максат бышыктооч деп эмнени айтабыз?
 - Сан-өлчөм бышыктооч деп эмнени айтабыз?

58. Көп чекиттердин ордуна бир өңчөй бышыктоочторду коюп жазгыла.

1. Эстелик ташта ... унутулбайт, деп жазылып турат.
 2. Силерге ... барабыз деп убада бере албайбыз. 3. Кырман толо кызылды кампага ... ташый баштадык. 4. Балам, ... жакшы окушун керек. 5. Атам экөөбүз шаарга ... барып турабыз. 6. ... өтүп кетүүгө жол жок. 7. Кыштак ... уйкуга кирген.

Эбак эле, эчак эле; эч ким, эч качан; азыр же бүгүн; чакалап, каптап; өйдөдө да, ылдыйда да; азыртан, ушу кезден; кайра-кайра, бат-бат.

59. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, бир өңчөй бышыктоочторду таап, алардын маанисин айтып бергиле.

1. Биздин класста Венера жакшы окугандыктан, дайыма аракеттенгендиктен отличник болду. 2. Бөлмө жылуу, жарык болгон үчүн электр тогу аз сарп болот. 3. Балам, ойдо жок, акылга сыйбаган иш кылыпсың. 4. Эртең да, бүрсүгүнү да кечикпейм. 5. Шаарга бир эле күндө үч жолу, төрт жолу барып келет. 6. Азаматтын үйдө да, тышта да колунан китеп түшпөйт. 7. Биздин балдар дайыма тыкан жана жарашыктуу кийинишет. 8. Бардык окуучулар толук келип, убаданы аткаргандыгыбыз үчүн Вера Ивановна ыраазы болду.

-
- аракеттенгендиктен – от того, что постарался
 - сарп болот – затратится
 - акылга сыйбаган – в уме не укладывается

60. Текстти окуп чыгып, орусчага которгула. Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдү бөлүп көрсөткүлө.

Кыргыз каганды баш кылып балбал тиктим. Түрк журтунун аты, даңкы өчпөсүн деп кан атамды, каныша энемди теңир жалгады. Теңирим түрк элинин аты, даңкы жоголбосун деп мени кан көтөрдү. Телегейи тегиз журтка кан болбодум. Ата-бабабыз кураган журттун атын, даңкын жоготпош үчүн иним Күлтегин менен кеңеш курдум. Түрк журту үчүн түнү уктабадым, күндүз отурбадым. Күлтегин жана дагы эки шад менен бирге өлгөндөн калганын курадым, журт кылдым.

Орхон жазууларынан

- **балбал тик-** – ставить балбал
- теңир жалгады** – благославил бог
- телегейи тегиз журт** – народ, у которого всё ладно
- кура-** – собирать, объединять

61. Жазып алгыла да, бир өңчөй мүчөлөрдүн астын сызып, алардын маанилерин, кайсы бир өңчөй мүчө экенин айтып бергиле.

1. Венера, Наташа, Ваня, Айзадалар тогузунчу класста окушат. 2. Чүй өрөөнүндө кант кызылчасы, жүгөрү, помидор, бадыран, дарбыз жакшы өсөт. 3. Лагерде балдар эс алышат, кино көрүшөт, ырдашат, сууга түшүшөт. 4. Окуучулар шаарды да, токойду да, тоону да жакшы өздөштүрүштү. 5. Биз тыныгып, тамактанып, эс алып, жүрүштү андан ары уланттык. 6. Күз айларында аба ырайы жамгырлуу, шамалдуу болот. 7. Кызылтазыл болуп кубулган алмалардын, гүлдөрдүн жыты аңкып турду. 8. Биринчи, экинчи, үчүнчү, төртүнчү класстар – башталгыч класстар. 9. Паркта биз ойноп, сейилдеп, басып жүрүп эс алдык. 10. Бишкекке күн сайын Москвадан, Алматыдан, Оштон, Караколдон самолёт учуп келет. 11. Кечээ Чүйгө, Ошко, Баткенге, Нарынга кар жаайт деп кабарлады радиодон.

- **ырда-** – петь (пой)
- сууга түшүшөт** – купаются
- өздөштүрүштү** – усвоили
- андан ары** – дальше
- аңкып турду** – пахло

62. Окуп чыгып, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Бир өңчөй бышыктоочтордун астын сызгыла.

ЖАҢГАК

Кыргызстандын түштүк райондорунда жапайы жаңгак токойлору бар. Жаңгак дарагы сөңгөгү жоон, бутактары барпайып, бийик болуп өсөт. Кыргызстанда жаңгак токойлору Арстанбап, Көк-Арт, Аксы жана Өзгөн аймагында кезигет. Алардын жалпы аянты 276 миң гектарга жетет. Жапайы жаңгак ошондой эле Кичи Азия, Балкан жарым аралдары, Иран жана Кытайда да жолугат.

Жаңгак – абдан көп жыл жашаган дарак. Жер жүзүндө бири-биринен мөмөсү менен айырмаланган 900 түрү бар. Жаңгактын жалбырактары жазы, жыттуу келип, кеч ачылат. Жаңгак дарагы 7–8 жылдан кийин түшүм бере баштайт. Ал нымды жана жылуулукту сүйөт. Ным жетиштүү жерде бийик, көркөмдүү болуп өсөт. Жаңгактын мөмөсү данектүү, тоголок же сүйрү болот. Данегинин 45–70 проценти май, 8–21 проценти белоктон турат. Токойдо жаңгак менен жапайы жандыктар да: доңуз, кирпич, кашкулак жана башкалар азыктанышат.

Энциклопедиядан

- жаңгактын сөңгөгү – ствол ореха (дерева)
- нымды жана жылуулукту сүйөт – любит влагу и тепло
- жапайы жандыктар – дикие животные
- азыктанышат – кормятся, питаются

63. Жазып алып, бир өңчөй бышыктоочторду таап, алардын маанилерин түшүндүргүлө.

1. Ал көргөн көзүнө, уккан кулагына ишене албады. (Б. С.)
2. Тарых тамгалары бирде так, бирде күнүрт калган. (Т. С.)
3. Мени, ким эмне үчүн алып келгендигин, кул кылгандыгын ошол келинден түшүндүм. (А. Т.)
4. Ачка болгондуктан, башы айланып, көзү тумандап жыгылганы калды. (Б. С.)
5. Ошондо айыкпасам, баса албасам, сураксыз башыңарды алайынбы? (А. Т.)
6. Асел айым эки көзүн тизесине басып, өпкө кага солуктап ыйлап отурду. (Т. К.)
7. Өкүмөт бизди эми көзү ачылсын, кат таанысын, билимге жетсин деп жатат. (Ч. А.)
8. Ороктун учу менен жерге чийип, арип салып, сөз жазып окугам. (Ч. А.)
9. Өзгөчө бир кабар болорун сезип, аны күтүп, муруту түктөйүп карай берди. (Т. К.)
10. Бизди өз билгениндей, өзүнүн оюна туура келгениндей окута берди. (Ч. А.)

- кул кылгандыгын – превратил в раба
башы айланып – голова кружится
көзү тумандап – плохо себя чувствуя
айыкпасам – если не выздоровлю
өз билгениндей – по-своему

64. Окуп, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Бир өңчөй бышыктоочторду таап, алардын маанилерин айтып бергиле.

МЫШЫКТЫН БАЛДАРЫ

Илгери-илгери арстан, жолборс, илбирстер мышыктын күчүктөрү болгон экен. Аларды мышык эмизип, асырап, бооруна басып өстүрөт. Арстан, жолборс, илбирстер чоңоюп, абдан азуулуу болушту. Өз тамагын өздөрү таап жей тургандай болуп чоңоюшту. Мышык аларды «баргыла, эми өзүңөрчө оокат кылгыла» деп, кетирип жиберет.

Кечке жүрүп үчөө жем таппай келип, мышыкты жемек болушат. Үчөө үч жактан арылдап, коркутуп, качырып кол салганда, мышык коркуп, качып, талдын башына чыгып кетет. Ошондо тигилер:

– Бизди ак сүтүндү эмизип, асырап бактың эле. Эмне үчүн, не себептен бул өнөрүңдү үйрөтпөдүң? – деп сурашат.

– Кайрымдуу балдарым, силерге баарын үйрөттүм. Бирок, ач көздүгүңөр үчүн, суктугуңар үчүн, жырткычтыгыңар үчүн ушул өнөрүңдү үйрөткөн эмесмин. Жакшы иш кылган экенмин, – деп жооп берген экен мышык.

Жомок

- бооруна басып – зажать к себе на грудь
чоңоюшту – выросли
үйрөтпөдүң – не научил (ты)

65. Ырды жаттагыла.

ДЕКАБРЬ

Кош, сентябрь, кош, ноябрь айлары,
Өткөн жылдын кооз июнь, майлары.
Келген жылдын келинчеги март болуп,
Кенен болсун кымыз, жуурат, айраны.

Көктө булут жаңыланып бөлүнөт,
Эл таалайы жылдыз болуп төгүлөт.
Быйылкы жыл адамзаттын айлына
Табак, табак май берчүдөй көрүнөт.

Шылдыр, шылдыр, шылдыр аккан суулары
Тар капчыгай, өтөктөрдөн куралды.
Быйылкы жыл кирип келип эшиктен,
Эмнең жетпейт, чыгып ал, деп сурады.

Шыңгыр-шунгур, шыңгыраган чуулары
Жамы журттун жайдары, ачык убагы.
Быйылкы жыл терезени каккылап,
Жыргалдуумун, багып ал, деп сурады.

Келсе келсин, мындай жылдар көп келсин.
Суларым аз: эки сабак ыр берсин.
Мындан башка олжо барбы акынга?
Мен турмушка сараң, ач көз эмесмин.

А. Осмонов

- кенен болсун – пусть будет обильной
- берчүдөй көрүнөт – кажется, даёт
- өтөк – места в горах, где люди могли остановиться на ночлег
- жыргалдуумун – я принесу много хорошего
- келсе келсин – здесь: пусть наступает
- эки сабак ыр – две строчки стиха

§ 13. БИР ӨҢЧӨЙ МҮЧӨЛӨРДӨГҮ ЖАЛПЫЛАГЫЧ СӨЗ

Сүйлөмдө бир өңчөй мүчөлөр менен кошо аларды жалпылап турган сөздөр да болушу мүмкүн.

Вместе с однородными членами в предложении могут быть обобщающие слова.

М и с а л ы: Бизде бардыгы: китеп да, дептер да, калем да бар. У нас есть всё: и книги, и тетради, и карандаши.

66. Жазып алгыла да бир өңчөй мүчөлөрдү жалпылап турган сөздөрдү көрсөткүлө.

1. Таң атып, баары жанданды: чымчыктар ары-бери учуп-конуп, сайрап, майда жандыктар жер бетинде кыбырап, жашоо башталды. 2. Шаардык олимпиадага катышкандар төмөнкүлөр: В. Волков, Ч. Адылова жана К. Садыков. 3. Жайында Самат, Адилет, Эдилбек үчөө тең «Илимде» эс алышты. 4. Сегизинчи, тогузунчу, онунчу, бардык класстардын окуучулары мектеп уюштурган кросско катышты. 5. Кыргызстанда бардыгы: көмүр да, алтын да, сымап да, мунай да, газ да бар. 6. Алибек менен Эдилбек экөө быйыл башка мектепке өтүп кетишти. 7. Чүй өрөөнүндөгү шаарлар булар: Бишкек, Токмок, Кара-Балта, Шопоков, Кант.

Бир өңчөй мүчөлөрдөгү жалпылагыч сөз болуп баары, бардыгы, алар, эч ким, эч качан, эч нерсе, булар, баары тең, төртөө тең, экөөбүз, үчөө, төмөнкүлөр, бардык жерде деген сыяктуу сөздөр кызмат кылат.

Обобщающими словами бывают следующие: баары, бардыгы, алар, эч ким, эч качан, эч нерсе, булар, баары тең, төртөө тең, экөөбүз, үчөө, төмөнкүлөр, бардык жерде и др.

М и с а л ы: Асандын колунда китеп да, дептер да эч нерсе жок эле. Мыкты окуган окуучулар булар: Серёжа, Айша, Калык.

67. Текстти окуп чыгып, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Бир өңчөй мүчөлөрдөгү жалпылагыч сөздөрдү көрсөткүлө.

КАРА-БАЛТА

Кыргызстанда өнөр жайлуу шаарлар көп. Алар: Токмок, Кара-Балта, Таш-Көмүр, Кызыл-Кыя, Кант шаарлары.

Кара-Балтанын географиялык абалы төмөнкүдөй: деңиз деңгээлинен 700 метр бийик, калкы 100 миңге жакын, Бишкектен 62 км күн батыш тарапта, Бишкек – Ташкен автожолунун жана темир жолунун боюнда жайгашкан.

Шаарда кыргыздар, орустар, украиндер, казактар, бардыгы ынтымактуу турушат. Кара-Балтадагы кант заводу, тамакаш, тоо-кен, килем токуу комбинаттарынын бардыгы тең Кыргызстандын экономикасына салым кошот.

Кара-Балтанын бир нече окуу жайлары менен ондогон орто мектептеринен жүздөгөн жаштар билим жана кесип алып чыгышат.

 деңиз деңгээлинен – над уровнем моря
салым – вклад

68. Жазып алып, жалпылагыч сөздөрдү таап, астын сызгыла. Алар кайсы бир өңчөй мүчөлөрдү жалпылап турганын айтып бергиле.

1. Аман да, Аскар да, Сапар да, Алым да төртөө тең биздин класстын окуучулары. 2. 9-класстан балдар да, кыздар да эч ким жаман баа алган жок. 3. Сынак тапшыргандардын ичинен Анаркан, Надя, Сапарбек үчөө «эң жакшы» деген баа алышты. 4. Кыргыз Республикасынын эл акыны деген наам алган акындар булар: Аалы Токомбаев, Сүйүнбай Эралиев, Сооронбай Жусуев, Жалил Садыков. 5. Кыргыз Республикасынын Эл жазуучусу деген наам алган жазуучулар төмөнкүлөр: Түгөлбай Сыдыкбеков, Касымалы Жантөшев, Касымалы Баялинов, Чыңгыз Айтматов, Төлөгөн Касымбеков. 6. Кыргыз Республикасынын эл артисти деген наам алган артисттер булар: Муратбек Рыскулов, Болот Бейшеналиев, Бүбүсара Бейшеналиева, Сайра Кийизбаева, Бакен Кыдыкеева, Сүймөнкул Чокморов. 7. Азыр Чүйдө да, Нарында да, Ошто да, Таласта да бардык жерде калың кар жатат. 8. Классыбыздан эки окуучу директордун алкышына татыктуу болушту, алар: Анара Беркбаева жана Света Панкова. 9. Володя, Андрей үчөөбүз дем алыш күнү тоого чыкмак болдук.

69. Көп чекиттердин ордуна тиешелүү жалпылагыч сөздөрдү коюп жазгыла. Жалпылагыч сөздөрдүн маанилерин айтып бергиле.

1. Алтынчы күнү окуучулар, мугалимдер ... ишембиликке чыгышты. 2. Жакшы окуп, отличник болгон окуучулар ... Садыков Алмаз, Иванова Наташа жана Алымова Кундуз. 3. Самат, Адилет ... эртең эрте келгиле. 4. Эртең да, бүрсүгүнү да ... биз сабактан кечикпейбиз. 5. Биздин класстан үч окуучу районго бармак болушту, ... Семенова Оля, Исаков Алибек жана Саматова Нургүл. 6. Атам, апам, байкем ... айылда турушат. 7. Экинчи чейректе Гүлнара да, Света да, Аскарбек да ... начар баа алган жок. 8. Мектептин тажрыйба участогунда Имангазы, Валера, Саатбек ... эртеден кечке иштедик.

Алар, баары, бардыгы, төмөнкүлөр, төртөөбүз, экөөң тең, эч качан, эч ким.

 начар баа – плохая оценка
эч бир – никогда

тажрыйба участогу – опытный участок
эртеден кечке – с утра до вечера

70. Жазып алып, жалпылагыч сөздөрдүн астын сызгыла. Алардын маанилерин айтып бергиле.

Кыргызстанда спорттун өнүккөн түрлөрү булар: оор атлетика, бокс, кикбоксинг. Спорттун ушул түрлөрү боюнча дүйнөгө белгилүү болгон төмөнкүдөй спортсмендерибиз бар: Каныбек Осмоналиев, Орзубек Назаров, Шабан Шадманов.

Орзубек Назаров бокс боюнча жети жолу дүйнөнүн чемпиону болгон. Ал биринчисинде да, экинчисинде да, үчүнчүсүндө да бардыгында тең атаандаштарын нокаут менен уткан. О. Назаров Азияда да, Америкада да, Европада да, бардык жерде көрүүчүлөргө кызыктуу бокс оюнун тартуулаган.

Оор атлетика боюнча Олимпиаданын чемпиону Каныбек Осмоналиев, профессионалдык бокс боюнча дүйнөнүн жети жолку чемпиону Орзубек Назаров, кикбоксинг боюнча дүйнөнүн бир нече жолку чемпиону Шабан Шадманов үчөө тең Бишкек шаарында жашайт.

атаандаштары – партнеры
бир нече жолку – неоднократный

Алар, булар, төмөнкүлөр, төмөнкүдөй деген сыяктуу жалпылагыч сөздөр дайыма бир өңчөй мүчөлөрдөн мурда келет да, булардан кийин кош чекит коюлат.

Обобщающие слова типа алар, булар, төмөнкүлөр, төмөнкүдөй всегда пишутся перед однородными членами предложения, и после них ставится двоеточие.

М и с а л ы: Биздин классыбыздан спорттук мелдешке катышуучулар төмөнкүлөр: А. Сергеев, В. Абрамова, И. Асанов.

Баары, баары тең, бардыгы, бардыгыбыз, төртөө тең, үчөөбүз, экөөңөр, эч ким, эч качан, эч нерсе деген сыяктуу жалпылагыч сөздөр адатта бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келет да, аларга атайын тыныш белги коюлбайт.

Обобщающие слова типа баары, баары тең, бардыгы, бардыгыбыз, төртөө тең, үчөөбүз, экөөңөр, эч ким, эч качан, эч нерсе обычно пишутся после однородных членов предложения, и они специальным знаком препинания не выделяются.

М и с а л ы: Асан да, Серёжа да, Гуля да *эч ким* сабактан кечиккен эмес.

71. Окуп чыгып, бир өңчөй мүчөлөрдү, алардагы жалпылагыч сөздөрдү көрсөтүп айтып бергиле. Жалпылагыч сөздөргө коюлуучу тыныш белгилерин түшүндүргүлө.

ҮЙ-БҮЛӨ

Биздин үй-бүлөбүздө беш киши бар. Алар: атам, апам, эжем, иним жана мен. Кичүүбүз – иним, ал бала бакчага барат. Эжем университетте окуп, чет өлкөдө турат. Үйдө азыр атам, апам, иним болуп, төртөөбүз турабыз.

Атам эртеден кечке жумушта болот. Негизинен анын эмгеги үй-бүлөбүздү тамак-аш, кийим-кече, жолкире бардыгы менен камсыз кылат.

Апам болсо, үй тиричилигин жүргүзөт. Ал күн сайын эрте мененки, түшкү, кечки тамактарды даярдайт. Үйдү жыйноо, тазалоо, кийим-кечелерди жууп, үтүктөөнүн бардыгы анын мойнунда.

Мен алтымыш биринчи мектепте окуймун. Дайыма эрте туруп, тамактанып алып, сабакка кечикпей барам. Сабактан келгенден кийин үйдөгү милдетим булар: үйдү иреттөө, мебелдердин чаңын сүртүү, дүкөнгө же базарга барып келүү, бөбөгүмдү бакчадан алуу.

камсыз кыл- – обеспечить

үй тиричилиги – домохозяйство

үйдөгү милдетим – мои домашние обязанности

72. Үйдөн «Үй-бүлө» деген темага чыгарма жазып келгиле. Жалпылагыч сөздөр менен бир өңчөй мүчөлөрдү катыштырууга аракеттенгиле.

73. Текстти окуп чыгып, жалпылагыч сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Орусчага которуп, сүйлөп бергиле.

АПШИРСАЙ

Апширсай – Кыргызстандын түштүгүндөгү табигый кооз жер. Ал – Кичи-Алай кырка тоосунун түндүк капталынан агып түшкөн суунун алабындагы капчыгай. Капчыгайдын таманы – кеңдиги жыйырма метрдей, узундугу эки чакырымдай, салыштырма бийиктиги 600–800 метр, абсолюттук бийиктиги 1800–1900 метр болгон өрөөн. Анын кооздугу бул: өрөөндүн таманынан отуз беш метр бийиктиктеги оң капталда диаметри эки

метр келген үңкүрдөн суусу мол булак атырылып чыгып, эки баскыч менен шаркырап агып түшүп турат. Шаркыратмалардын жогоркусунун бийиктиги он беш метрден, ылдыйкысынын бийиктиги он метрден ашык.

Өрөөндөгү сууга салыштырганда шаркыратманын суусу тунук, муздак жана кальций менен магнийге бай. Апширсай шаркыратмасынын айланасында бадалдар, тал-теректер, мөмөлүү дарактар бардыгы өсүп турат.

Энциклопедиядан

кырка тоо – хребет
суунун алабы – бассейн реки
эки баскыч – две ступени
салыштырганда – по сравнению
айланасында – вокруг

74. Үлгүдөгүдөй кылып токтом жазгыла.

Үлгү:

ТОКТОМ

№ 39 орто мектептин 9-а классынын жалпы чогулушунун
токтому

Бишкек шаары

24.12.2009

Чогулушка 23 окуучу, класс жетекчиси Ч. С. Ахматова жана адабият мугалими В. И. Соколова катышышты.

Күн тартиби:

1. Экинчи чейрек жана аны ийгиликтүү аяктоо тууралуу.
2. Жаңы жылга даярдык.

Угуду: Биринчи маселе боюнча окуу сектор башчысы Света Абрамова баяндама жасады. Ал чейректин аякташына аз калганын, айрым окуучулардын кээ бир сабактардан жакшы баалары аз экенин айтты. Классташтарын: балдар, кыздарды чейректи ийгиликтүү аяктоого чакырды.

А. Саякбаев, В. Пономарев жана Л. Семеновалар чыгып сүйлөшүп, С. Абрамованын айткандарын колдоп, жолдошторун чейректи жакшы аяктоого чымырканып аракеттенүүгө үндөштү.

Чечим:

1. Чейректи жалаң «4» жана «5» менен аяктоо үчүн окуучулар бардык мүмкүнчүлүктөрүн жумшашсын.

Экинчи маселе боюнча класс башы З. Асаналиева сөз сүйлөп, Жаңы жылды бал-маскарад менен тосуп алуу керектигин айтты. Бал-маскараддын болжолдуу планын сунуш кылды.

С. Кадыров, Н. Кузнецовалар чыгып сүйлөшүп, З. Асаналиеванын планын колдошту да, өзүлөрүнүн кошумчаларын айтышты.

Чечим:

1. Жаңы жылды тосуп алуу боюнча сунуш кылынган план толуктоолору менен бекитилсин.

2. Жаңы жылды тосуп алууну уюштуруу З. Асаналиевага тапшырылсын.

Чогулуштун төрагасы
Чогулуштун катчысы

З. Асаналиева
Л. Семенова

- баяндама – сообщение
- мүмкүнчүлүк – возможность
- класс башы – староста

75. Ырды жаттагыла.

КЫШ

Боз булут тоого сүйкөнүп,
Бозоруп асман бүркөлүп.
Ала-Тоо жатат уйкуда,
Ажарын кыштын чүмкөнүп.

Туйлаган суулар сайда жок,
Туткунда калган айла жок.
Кылычын сермеп кыш чилде,
Кырк күнгө келген жай конок.

Калындап тонун жамынып,
Каарына кыштын багынып.
Ичинен бугуп жер жатат,
Илебин жаздын сагынып.

Н. Алымбеков

ТЕСТКЕ ЖООП БЕРГИЛЕ

1. Бир өңчөй мүчөлөр кандай суроого жооп берет?

- а) бардыгы бир эле суроого жооп берет
- б) ар бири ар башка суроого жооп берет
- в) эч бир суроого жооп бербейт
- г) бир өңчөй мүчөлөр ким? кайда? деген эки башка суроого жооп берет

2. Бизде бардыгы: китеп да, дептер да, калем да бар. Жалпылагыч сөз кайсы?

- а) бизде
- б) китеп да
- в) калем да
- г) бардыгы

3. Самат, Адилет ... эртең эрте келгиле.

Көп чекиттин ордуна туура келген сөздү койгула.

- а) экөөң тең
- б) эч качан
- в) бардыгы
- г) төмөндөгүлөр

4. Атам, апам, байкем ... айылда турушат.

Көп чекиттин ордуна туура келген сөздү койгула.

- а) үчөө тең
- б) эч качан
- в) бардыгы

III чейрек

§ 14. СҮЙЛӨМДҮН БИР ӨҢЧӨЙ МҮЧӨЛӨРҮН
КАЙТАЛОО

- ?**
- Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү тууралуу билгениңерди айтып бергиле.
 - Бир өңчөй ээлерге, бир өңчөй баяндоочторго мисалдар келтиргиле.
 - Бир өңчөй толуктоочтор деп эмнени айтабыз?
 - Бир өңчөй аныктоочтор деп эмнени айтабыз?
 - Бир өңчөй бышыктоочторго мисалдар келтиргиле.
 - Бир өңчөй мүчөлөрдөгү жалпылагыч сөздөр тууралуу билгениңерди айтып бергиле.

76. Жазып алып, сүйлөм мүчөлөрүнүн астын сызгыла. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн таап, айтып бергиле.

ЦИРК

Өткөн жекшемби күнү биздин класстын окуучулары циркке бардык. Биз менен бирге класс жетекчибиз Анна Петровна да барды. Циркте түрдүү айбандар, куштар абдан көп экен.

Жапайы айбандардан аюу, жолборс, зебра, каман, лама, арстан, маймыл бар экен. Үй айбандардан болсо ат, эшек, мышык, төө, эчки жүрөт.

Оюн башталды. Конгуроо кагылганда маймыл, ит, мышык, короз, өрдөк, эчкилер поезд менен чыгышты. Алардын артынан аюу мотоцикль айдап чыкты. Бардык айбандар кызыктуу оюн көрсөтүштү.

Үй айбандары, жапайы айбандар жана канаттуулар жакшы үйрөтүлүптүр. Цирк биздин баарыбызга аябай жакты.

өткөн – прошлый

поезд менен чыгышты – выехали поездом

алардын артынан – вслед за ними

үйрөтүлүптүр – (оказываются) были дрессированы

77. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдү түзгүлө. Жазып алып, бир өңчөй мүчөлөр сүйлөмдүн кайсы мүчөсү экенин айтып бергиле.

- 1) Алыбек, Серёжа, Чынгыз; тоолору, суулары, көлдөрү; атам, апам, чоң атам, чоң энем; аты, ую, кою, эчкиси.
- 2) окудук, жаздык, сүрөт тарттык; чыгышты, эс алышты, сууга түшүштү; ойнодум, жардамдаштым, окудум, уктадым.
- 3) кызыл, көк, ак; таттуу, даамдуу; кенен, таза, жарык; бийик, чоң.
- 4) китебин, дептерин, карандашын; пальтонду, өтүгүндү, тумагынды; Бишкекке, Кара-Балтага, Караколго; театр-дан, телевизордон.
- 5) бүгүн да, эртең да; жана эле, азыр эле; окуп, айтып, түшүндүрүп.

78. Көчүрүп жазып, бир өңчөй мүчөлөрдүн астын сызгыла. Орусчага которгула. Түшүнгөнүңөрдү кыргызча айтып бергиле.

ЖЫЛ СҮРҮҮ

Кыргыздардын элдик календарында ар бир жылдын өз аты бар. Ар он эки жыл бир мүчөл деп аталат да, он эки жаныбардын аты менен айтылат. Алар: чычкан, уй, жолборс, коён, балык, жылан, жылкы, кой, маймыл, тоок, ит, доңуз болуп, жылдар ушундай катар тартип менен келет.

Биринчи мүчөл он үч жашты билдирет. Анткени, бала төрөлгөндө эле бир жашта деп эсептелет. Андан кийинки ар бир мүчөлгө он эки жаш кошулуп жүрүп олтурат. Демек, мүчөл адамдын он үч, жыйырма беш, отуз жети, кырк тогуз, алтымыш бир, жетимиш үч, сексен беш, токсон жети жашына туура келет.

Ошентип, он үч жашты бир мүчөл, жыйырма беш жашты эки мүчөл, отуз жети жашты үч мүчөл деп эсептеп кете берет.

жыл сүрүү – определение возраста человека по животному циклу летоисчисления

мүчөл – двенадцатилетний животный цикл (равняется 12 годам жизни человека)

төрөлгөндө – когда родился

79. Окуп чыгып, өзүңөрдүн ата-энеңердин жылын аныктап, канча жашта экенин эсептеп чыккыла. Бир өңчөй мүчөлөргө көңүл бөлгүлө.

– Асан, сен канча жаштасың?

– Мен тоок жылы туулганмын, жылым тоок. Быйылкы жыл – чычкан. Тоок жылынан тоок жылына чейин 13 жаш болот. Тооктон кийин ит, доңуз, анан чычкан. Ошондо быйыл мен он алтыдамын.

– Володя, сенин атаң канчанчы жылы туулган?

– 1976-жылы туулган. Быйылкы жыл чычкан болсо, атамдын туулган жылы балык жылына туура келет. Ошондо атам эки мүчөлдөн ашкан. Эки мүчөл – 25 жаш, андан бери жылан, жылкы, кой, маймыл, тоок, ит, доңуз өттү, быйыл чычкан келди. Ошентип, жыйырма бешке сегизди кошобуз, атам азыр 33 жашта.

– Кубанычбектин агасынын жылы – кой. Кой жылынан кийин маймыл, тоок, ит, доңуз, чычкан болуп келет. Демек, Кубанычбектин агасы азыр 18 жашта.

80. Окуп чыгып, орусчага которгула. Жекелик санда туура жооп бергенди эсиңерге туткула. Бир өңчөй мүчөлөр кайсы экенин айтып бергиле, Адамдардын аттарын өзгөртүп түзүп, өзүңөрчө оозеки суроо-жооп (диалог) уюштургула.

– Кимдер менен бирге окуйсун?

– Асан, Айша, Володялар менен бирге окуймун.

– Кимдер менен ойнойсун?

- Адыл, Сыргак, Мараттар менен ойноймун.
- Кимдер менен киного барасың?
- Надя, Наташа, Адилеттер менен киного барам.
- Кимдер менен сабак даярдайсың?
- Венера, Назгүлдөр менен сабак даярдайм.
- Кимдер менен кошуна жашайсың?
- Марат, Ваня, Адилеттер менен кошуна жашайм.
- Кимдер менен тоого чыктың?
- Серёжа, Алёша, Тынчтыкбектер менен тоого чыктым.

81. Жогорку көнүгүүнүн үлгүсүн пайдаланып, этиш сөздөрдү көптүк санга коюп, суроо-жооп (диалог) түзгүлө. Дептериңерге жазып алып, баш мүчөлөрдүн астын сызгыла.

Үлгү:

- *Кимдер менен бирге окуйсунар?*
- *Асан, Айша, Володялар менен бирге окуйбуз.*

82. Окуп чыгып, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, талдоо жүргүзгүлө.

ЮРИЙ ГАГАРИН

Биринчи космонавт, советтик жаран Юрий Гагарин Смоленск областынын Гжатск (азыр Гагарин ш.) шаарында 1934-жылы туулган. Жаш кезинде балдар учурган батпиректи карап, учсам деген кыял менен өстү. Бирок, согуш бактылуу, ырыстуу балалыкка кедерги болду. Юра согуш азабын, оор күндөрдү башынан өткөрдү.

Согуштан кийин кол өнөрчүлүк окуу жайында, индустриалдык техникумда, аскердик учкучтар окуу жайында окуган. Аэроклубга катышып, парашют менен секирип жүрдү.

Юрий Гагарин космонавттар тобуна кирип, космоско учууга даярдана баштайт. Ал сурдокамера, центрифуга, салмаксыздык сыноолорунан ийгиликтүү өтөт. Космоско учууга талыкпай даярданды, убактысын да, күчүн да аяган жок.

Ошентип, 1961-жылы 12-апрелде анын максаты ишке ашып, «Восток» кемеси менен космоско учуп, жерди 108 мүнөттө айланып чыгып, аман-эсен кайра келип конду. Ал кайрадан учууну, космоско дагы барууну эңсеп жүрдү. Бирок, кайгылуу кырсык анын кыска, жаркын өмүрүн үзүп кетти.

Ошентсе да космоско алгачкы жол салган бул орус адамынын изи жерде да, космосто да түбөлүккө кала берди.

- батпирек – змей (бумажный)
- кедерги бол- – быть помехой, преградой
- кол өнөрчүлүк – народное ремесло
- салмаксыздык – невесомость
- аяган жок – не жалел, не щадил
- талыкпай – не утомимо, не устанно
- ишке аш- – осуществиться
- эңсеп жүр- – сильно желать
- үзүп кет- – прервать (в значении скончался)
- түбөлүккө – вечно

83. Көчүрүп жазып, баш жана айкындооч мүчөлөрүн таап, астын сызгыла.

Класста окуучулардын бардыгы экскурсияга баруу идеясын колдошту. Мен тоого чыгуу жөнүндө сунуш киргиздим. Менин бул сунушума эч ким каршы болгон жок. Биз бүгүн сабактан кийин эле даярдык көрүүнү баштайбыз.

– Силер кайсы тоого барганы жатасыңар? – деп сурады класс жетекчибиз.

Анын сөзүнө Касым туруп жооп берди.

– Ала-Арча капчыгайына барганы жатабыз. Агай, убактыңыз болсо, сиз да жүрүңүз.

- колдо- – поддерживать
- сунуш киргиз- – внести предложение
- даярдык – подготовка
- капчыгай – ущелье

84. Окуп чыгып, жазып алгыла да, сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүн көрсөтүп, астын сызгыла.

Капар учканы турган кандайдыр бир кооз канаттууну текчеден алды. Куштун канаттары кайкып, азыр эле учканы турат.

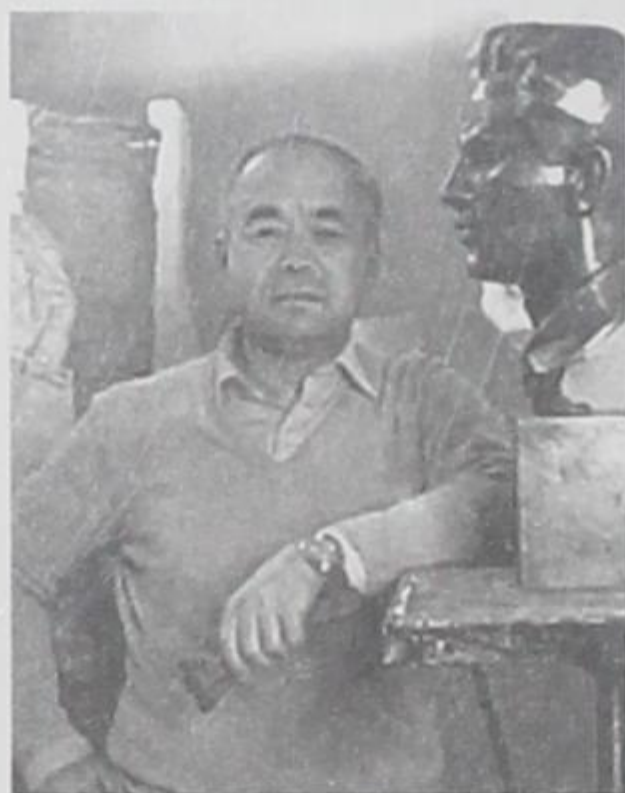
– Кадимки эле мүйүздөн жасалган нерсе. Бул менин ишим эмес. Жаш сүрөтчү, чебер кол Тургунбайдын иши. Биздин арабызда байкалбай жүргөн шыктуу адамдар көп. Чыныгы өнөрлүүлөр кээде байкалбай да калат. Себеби, андай адамдар өзүн көрсөтүп жутунбайт. Тургунбай талаада жаткан кадимки мүйүздөн ушундай сонун нерсе жасап койду, – деди Капар Айтиев.

Т. Сыдыкбековдон

- учканы турган – готовящийся на взлёт
- кадимки – обычный (-ая, -ое, -ые)
- азыр эле – вот-вот
- байкалбай жүргөн – не замеченный (-ая, -ое, -ые)
- өзүн көрсөтүп жутунбайт – себя не выставляет

85. Текстти окуп чыгып, мазмунун айтып бергиле. Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдү бөлүп алып, дептериңерге жазгыла.

ТУРГУНБАЙ САДЫКОВ

Атактуу сүрөтчү, скульптор, академик Тургунбай Садыков Ош областынын Баткен районунда 1935-жылы туулган. Атасы согушка кетип, апасынан да эрте айрылып, жаш кезинен эле азаптуу, оор күндөрдү баштан кечирет. Атасы согуштан кайтпай калат. Туулган жеринде эптеп башталгыч мектепти бүтүрүп, Ошко келип интернатка алынат.

Жаш кезинен эле анын сүрөткө шыгы бар экени билине баштайт да, окуусун борбор шаардан улантат. 1964-жылы Тургунбай Садыков Москва шаарындагы Жогорку сүрөт окуу жайын бүтүрүп чыгат.

Анын чыгармачылыгы 1954-жылы башталган. Адегенде ал республикалык, республикалар аралык, бүткүл союздук, эл аралык сүрөт көргөзмөлөрүнө катышат. 1968-жылдан баштап, көп жылдар бою Кыргызстан сүрөтчүлөр союзун башкарган.

Т. Садыков портрет, скульптура, монументалдык искусство жанрларында эмгектенип, көптөгөн чыгармалар жараткан. Анын эч көөнөрбөс «Кичинекей койчу», «Дем алуу», «Дирижёр», «Д. Күйүкованын портрети», «Айтиевдин портрети», «М. Рыскулов король Лирдин ролунда», «Ысык-Көл форуму» сыяктуу ондогон чыгармалары республикалык Көркөм өнөр жана сүрөт искусствосу музейинин алтын фондусунда көрүүчүлөрдүн көз кумарын кандырып турат.

«Манас» эпосунун каармандарына жана манасчыларга арналган монументалдык ансамбли Кыргызстандын борбору Бишкек шаарынын көркүнө көрк кошууда.

Тургунбай Садыков – Кыргыз Республикасынын Баатыры.

- айрыл- – разлучаться
- азаптуу – мучительный (-ая, -ое, -ые)
- баштан кечир- – переживать
- шык – талант
- улант- – продолжать
- көөнөрбөс – нестареющий (-ая, -ое, -ые)
- көз кумары – бул жерде: желание, жажда
- кандыр- – удовлетворять, утолять
- арналган – предназначенный (-ая, -ое, -ые)

86. Төмөнкү суроолорго бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр менен жооп бергиле.

- Тургунбай Садыков деген ким?
- Ал кандай турмушту баштан кечирген?
- Т. Садыков кайсы жерлерде окуган?
- Анын сүрөттөрү кандай көргөзмөлөргө катышкан?
- Атактуу сүрөтчү Т. Садыков кайсы жанрларда эмгектенген?
- Т. Садыковдун эмне деген чыгармалары бар?

ВСПОМНИТЕ

Зат атооч сөздөрдүн жекелик жана көптүк санда айтылышын эстегиле: *эне – энелер, китеп – китептер, телевизор – телевизорлор, бала – балдар.*

Ат атооч сөздөрдүн айрымдары гана **-лар** мүчөсү менен өзгөрүп, көптүк санды билдирет: *сен – силер, ал – алар, эмне – эмнелер, кайсы – кайсылар, кимдир бирөө – кимдир бирөөлөр.*

Ал эми *мен, кайда, качан, кана, бүт, бүткүл, бардык, баары, өзүм, эч качан* деген сыяктуу ат атоочторго **-лар** мүчөсү уланбайт.

87. Төмөнкү сөздөрдү көптүк санга келтирип жазгыла.

Акылман, бала, карыя, чырпык, тоо, душман, сүйлөм, кумурска, мүчө, сабак, мышык, музоо, көлөкө, адам, дарак, макал, кыштак, шаар, түтүн, ит, бөрү, ини, эже, тулпар, суу, көл, жыл, ай, сөз, жаныбар, дептер, калем, сиз, ушул, бирдеме, алда не.

Үлгү:

деңиз – деңиздер

өчүргүч – өчүргүчтөр

орок – ороктор

кийим – кийимдер

88. Ырды жаттагыла. Бир өңчөй мүчөлөрдү тапкыла, алардын маанилерин айтып бергиле.

Пендем, иште, издебе айла, амал,
Каш-кабак, иш-арада келет ажал.
Айла, амал дегеним – көптү самоо,
Көптү самап өкүнбө, сак бол абал.

Айтарсың: кийим-кече, шарап, тамак
Жана мал, кул, күң керек багар карап.
Эгер жыйсаң байлыкты бүт өмүрлүк,
Бөрктү киер башты тап, баш мал табат.

Ач көздүкчү? Ал адамга кас касиет.
Түбүндө ач көздүгүң – муң касирет.
Кедей болуш, бай болуш – буйрук иши,
А ач көздүк – адамзатка кур машакат.

Адиб Ахмат Югнеки

пенде – человек
айла – хитрость
амал – хитрость, уловка
каш-кабак, иш-арада – незаметно, вдруг
ажал – смерть
сама- – сильно желать
бөрк- шапка
ач көздүк – алчность
түбүндө – в конце концов
муң касирет – печаль, скорбь
буйрук иши – дело сверхъестественного
кур машакат – дело бесполезное

§ 15. ЖАЛПЫЛАГЫЧ СӨЗДӨРДҮ КАЙТАЛОО

89. Көчүрүп жазып, жалпылагыч сөздөрдү таап, тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

1. Кыргызстандын токойлорунда өскөн дарактар булар арча карагай кайың жаңгак. 2. Биз окуп жаткан сабактар төмөнкүлөр физика орус адабияты кыргыз тили дене тарбиясы химия математика. 3. Үч окуучу кечигип келди, алар Адилет, Серёжа

жана Самат. 4. Кыргызстан төрт мамлекет Кытай Казакстан
Өзбекстан Тажикстан менен чектешет. 5. Биздин балдардын
бардыгы Адилет да Ваня да Серёжа да экскурсияга барбайбыз
деп чечишти. 6. Окууну Алибек Наташа Эдил Гүлнара Ваня
баары тең жакшы окуйт. 7. Кыргызстан Казакстан Өзбекстан
Түркмөнстан Тажикстан бешөө тең Борбордук Азияда жайгаш-
кан. 8. «Кыямат» «Жамийла» «Бороондуу бекет» «Бетме-бет»
баары Чыңгыз Айтматовдун китептери. 9. Жайында Ысык-Көлгө
барып атам апам эжем болуп эс алабыз. 10. Республикабызда
кыргыз орус немис бардыгы ынтымактуу жашашат.

90. Окуп чыгып, бир өңчөй мүчөлөргө тиешелүү жалпылагыч сөз келти-
рип жазгыла. Тыныш белгилерин коюп, алардын эмне үчүн коюлган-
нын айтып бергиле.

1. Биздин класстын эки окуучусу олимпиадага катышат
Алибек менен Назира. 2. Мага жаккан сабактар математика
физика жана география. 3. Кыргызстандын дарыялары Нарын
Суусамыр Кара-Дарыя Ак-Буура Көкөмерен. 4. Кыргызстанда
Ысык-Көл Соң-Көл Чатыр-Көл Сары-Челек деген көлдөр бар.
5. Бардык сабактардан Алибек Серёжа Наташа Дастанбек жак-
шы окушат. 6. Биздин класстын балдары кыздары театрда бар-
мак болушту. 7. Жайында Крымга барып агам жеңем болуп эс
алабыз. 8. Чүй өрөөнүндө кыргыз орус немис дунган уйгурлар
ынтымактуу жашашат. 9. Гималай Алай Памир Алтай тоолору
Азия материгинде. 10. Чыңгыз Айтматовдун «Жамийла»
«Саманчынын жолу» «Кыямат» «Кылым карытар бир күн» «Ак
кеме» деген китептерин окуганмын.

91. Төмөндөгү жалпылагыч сөздөрдү катыштырып, он сүйлөм түзгүлө:
*төмөндөгүлөр, булар, бешөөбүз, алтоо тең, ушулар, болуп, баары,
экөөңөр, бардыгыңар, алар.*

92. Жазып алып, бир өңчөй мүчөлөрдүн кайсы мүчө экенин аныктап, ас-
тын сызгыла. Кайсы сүйлөмдөрдө жалпылагыч сөз бар, кайсы
сүйлөмдөрдө жалпылагыч сөз жок экенин айтып бергиле.

1. Мен табалап, мыскылдап, теңсинбей карагандарды ошон-
до көрөм. (Т. А.) 2. Китеби, дептери, сызгычы, өчүргүчү, каранда-
шы, сыясы баары бар. (Ш. Б.) 3. Кудайдын куттуу күнү телефон
чалышат, коркутушат. (Т. А.) 4. Алыкул – бүткүл өмүрүн, бүткүл
жаштыгын, бүткүл күч-кубатын адабиятка арнаган акын. (К. С.)

5. Эң татаал, эң жооптуу, көп кырдуу өмүр жолун басуу менен биздин замандаштарыбыз оор, татаал, асыл милдеттерди өтөөдө. (Т. С.) 6. Мына ушундай алдамчы, калпычы, митайым, арсыздар бар арабызда. (Т. А.) 7. Меймандардын алдына жапкан нан, кант, май, жүгөрү жарма баарын жайнатып койду. (Ш. Б.) 8. Комуз, сурнай, кыяктарын мындай жыйнаштырып койду да, Каныбек чоорун алып, тарта баштады. (К. Ж.) 9. Жетекчинин ар бир кыймылы адамдарды сүрдөнтүп, урмат туудуруп, арбап, ынандырып турушу керек. (Т. А.) 10. Аялдын аялдай болуп, таза, күйүмдүү, мээримдүү болгону эле жакшы. (У. А.)

теңсинбе- – быть высокомерным
кудайдын куттуу күнү – каждый день
күч-кубат – сила
көп кырдуу – многосторонний (-ая, -ое.-ые)
милдет өтө- – исполнить обязанности
митайым – мошенник
жүгөрү жарма – напиток из дробленого жареного кукурузного зерна
урмат туудур- – вызывать уважение
ынандыр- – убедить

- *Жалпылагыч сөз деп эмнени айтабыз?*
- *Бир өңчөй мүчөлөрдөн мурда келген жалпылагыч сөздөр кайсылар?*
- *Бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келген жалпылагыч сөздөр кайсылар?*
- *Жалпылагыч сөздөр кандай маанилерди берет?*
- *Жалпылагыч сөздөргө кандай тыныш белгилери коюлат?*

§ 16. СҮЙЛӨМГӨ МҮЧӨ БОЛО АЛБАГАН СӨЗДӨР

Сүйлөмгө катышып, сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара албаган сөздөр да бар.

Мисалы: – *Ой, Сара, атаң келди!* (Т. С.) Бул сүйлөм жөнөкөй сүйлөм. Сүйлөмдүн ээси – *атаң*, баяндоочу – *келди*. Сүйлөмдөгү *ой, Сара* деген сөздөр сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара алган жок.

В предложении бывают слова, которые не связываются ни с одним из членов предложения, и сами не являются членами предложения.

Например: *Ой, Сара, атаң келди!* – *Ой, Сара, приехал твой отец!* Это простое предложение. В этом предложении подлежащее – *атаң (твой отец)*, сказуемое – *келди (приехал)*. Слова *ой, Сара* не были членами предложения.

Сүйлөмгө катышып, сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпай турган сөздөрдү сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр деп айтабыз.

93. Окуп чыгып, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү жазып алгыла.

КАРАМОЛДО ОРОЗОВ

Биз билген, көргөн кыргыз маданиятынын өкүлдөрүнүн ичинен Карамолдо Орозов чоң комузчу эле. Ал элдин байыркы катмарындагы, мындайча айтканда, алыскы замандардагы өнөрдү ала жүргөн чоң устат болгон. Анткени музыканын традициясы өзгөчө, болгондо да, комуз музыкасынын традициясы абдан тереңде, узак тарыхта болуш керек.

Эл болгондон кийин, ырдайт, күүсү болот. Бирок ошол ыр, күүнүн баары эле профессионалдык деңгээлге жете бербейт. Акыйкатын айтыш керек, Карамолдо комуз күүлөрүн ошондой деңгээлге жеткире иштеп чыккан.

Карамолдо Орозов өз убагында атайын музыкалык билим алып, консерваторияны бүтүрсө, балким, дүйнөлүк аренага чыккан улуу композиторлордун бири болмок. Анткени анын потенциалдык мүмкүнчүлүгү ошончолук бакубат болчу. Демек, Карамолдо – кайталангыс фигура.

Ч. Айтматовдон

катмар – пласт

ала жүр- – бул жерде: усвоить

болгондо да – к тому же

деңгээл – уровень

жете бербейт – не достигает

бакубат – сильный, мощный (-ая, -ое, -ые)

кайталангыс – неповторимый (-ая, -ое, -ые)

94. Ролдорго бөлүп алып окугула. Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр бар болсо, аларды атап көрсөткүлө. Ушул диалогдун мазмуну боюнча чыгарма жазгыла.

– Володя, сен кыргыздын элдик музыкалык аспаптарынан эмнелерди билесиң?

– Кыргыздын элдик музыкалык аспаптарынан комуз, ооз комуз, кыяк дегендерди билем.

– Серёжа, сенчи?

– Мен да комуз, ооз комуз, кыяктарды билем. Чоор дегени да бар.

– Володя, балким сен комузда ойной аларсың.

– Ооба, кичине ойной алам. Үйрөнүп жүрөм.

– Сыягы, үйүңөрдө комузуң бар го?

– Албетте, бар. Атам туулган күнүмө белек кылып сатып берген.

– Балким, кыргыздын атактуу комузчуларын да билет чыгарсың?

– Карамолдо Орозов, Ыбрай Туманов, Атай Огомбаев деген комузчуларды билем, – деди Серёжа.

– Карамолдо Орозов «Ибарат», «Камбаркан» деген күүлөрдү, Атай Огомбаев «Эсимде», «Күйдүм чок» деген күүлөрдү чертет, – деди Володя.

Көрсө, Володя менен Серёжа кыргыз күүлөрүнө кызыгышат тура.

ибарат – название мелодии (назидание)

эсимде – название мелодии (всегда помню)

күйдүм чок – название мелодии (сильно тоскую по тебе)

күү – мелодия

95. Төмөндөгү сөздөрдү катыштырып, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрү бар он сүйлөм түзгүлө: мүмкүн, балким, анткени, балдар, ата, ана, демек, албетте, бактыга жараша, ошентип.

Кыргыз тилинде сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр үч топко бөлүнөт: каратма сөз, кириңди сөз, сырдык сөздөр.

Слова, не являющиеся членами предложения в кыргызском языке, делятся на три группы: обращения, вводные слова, междометия.

§ 17. КАРАТМА СӨЗ

Сүйлөмдөгү ой түздөн-түз багытталып, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөз *каратма сөз* деп аталат.

М и с а л ы: *Ата, илгери киши-кийик болгон дешет, ошол чынбы?* (Ж. М.) Бул сүйлөмдөгү ой түздөн-түз *ата* деген сөзгө багытталып, бирок ал сүйлөмгө мүчө боло албады.

Слово, обозначающее лицо или предмет, к которому говорящий обращает свою речь, называется *обращением*.

Например: *Ата, илгери киши-кийик болгон дешет, ошол чынбы? – Отец, раньше, говорят, был снежный человек, правда это?* Мысль в этом предложении обращена к слову *отец*, которое здесь не является членом предложения.

96. Төмөндөгү сүйлөмдөрдү жазып алып, каратма сөздөрдүн астын сызып көрсөткүлө. Каратма сөздөр кайсы сөз түркүмдөрү экендигин айтып бергиле.

1. Балам, ушул катыңды кайта окучу. (К. Ж.) 2. Бектемир, сен чын эле келдиңби? (К. М.) 3. Кой, Толгонай, азыр ыйлаганың болбос. (Ч. А.) 4. Ыраазымын, ата, убара болбонуз. (Т. А.) 5. Иним, канча жигитиң бар? Жүз эле, токсон тогузу калды, бек ага. (Т. К.) 6. Алардын жаны да иттикиндей бекем болот, тууган. (Ч. А.) 7. Алым, сен атыңды эмне кылгансың? (К. Ж.) 8. Сиздикине келбесем эле жаман экен дебениз, аба. (Т. С.) 9. Анысы, менимче, сырткы гана көрүнүшү, Калый Дольдоевич. (Ж. М.) 10. Эй, бети жок, жарадарларды алып барбай өзүң баратасыңбы? (У. А.)

97. Ырды жаттагыла. Каратма сөздөрдү бөлүп көрсөткүлө. Алар кандай маани бергенин айтып бергиле.

Тыңша, аалам,

Тыңша, Шанхай,

Тыңша, Париж,

Кулак сал!

Тыңша, дүйнө,

Тыңшагычты колуңа ал!

Угуп биздин

Он беш жылдык жеңишти.

Ук, жер жүзү!

Ук, дүнүйө,

Таңырканы!

Ж. Турусбеков

- тыңша- – слушай, послушай
- кулак сал- – послушай
- тыңшагыч – телефонная трубка
- таңырман- – будь удивленным

98. Жазып алып, каратма сөздөрдү таап, алардын маанилерин айтып бергиле. Тыныш белгилерин коюп, эмне үчүн коюлганын түшүндүргүлө.

1. Ала-Тоом ыйык жерсиң табылбаган, Ак чокун күнгө тийип жалындаган. (М. А.) 2. Кош Кой-Сары акын абанды жутту суунду ичти. (К. Жус.) 3. Кечирим сурагандан коркуп жатканым жок байбиче. (Т. А.) 4. Мына техника деген ушул. (Ш. Б.) 5. Сен балам шашпай коё тур. (У. А.) 6. Жок абышка мага аяк бошотор эмес иштей турган киши керек. (Ж. Т.) 7. Доктур байке козум мал болобу? (Ш. Б.) 8. О өмүр эмне узунсуң ушунчалык. (Т. Кож.) 9. Чынымды айтайын иним Адилет өлөт деген ушул экен. (К. А.) 10. Жок энеке Кайыпты кантип тааныбай калайын. (М. М.)

- ыйык – священный (-ая, -ое)
- абанды: аба – воздух
- аяк бошотор – дармояд

99. Окуп чыгып, түшүнгөнүңөрдү сүйлөп бергиле. Каратма сөз катышкан сүйлөмдөрдү бөлүп алып, дептериңерге жазгыла.

ЭКИ БИР ТУУГАН

Илгери-илгери бир аялдын эки уулу болуптур. Балдары эр жетип, энеси жерди аларга тепетен бөлүп берет. Балдары эгин эгип, бак тигип, жашай берет. Уулдары түн ичинде уктап жатканда энеси ал экөөнүн башында эки Чолпон жылдыз жанып турганын көрчү экен.

Жай өтүп, күз келет. Эгин бышат. Балдар эгинин оруп жыйып, бастырып, сапырып, тазалап, данын бөлүп, эки жерге үйүп коюп, үйгө келишет.

Түн ичинде алар кезектешип кырман карашат. Адегенде кичүүсү күзөтөт. Ары басып, бери басып жүрүп, агасынын эгининен өзүнүкүнө ташып кошуп коёт. Түн ортосу оогондон кийин кырманга агасы келет. Караса инисинин кызылы көбөйүп калган. «Инимди Баба дыйкан колдогон экен, көп жумшачу элем. Ошол эмгегин Баба дыйкан баалаган экен», – деп ойлоп, кубанып үйгө келип жатып уктап калат.

Энеси кырманга келсе, улуу баласынын эгини кыбыр-кыбыр этип, бир даны эки болуп, көбөйүп, кичүү баласынын эгинине да дан чачырай баштайт. Дан чачыраган сайын кичүү уулунун эгини азая баштайт. Ошондо эгиндин көбөйүшү токтоп калат.

Эне шашып үйгө келип, улуу уулунун башында мурдагыдай эле Чолпон жанып, кичүүсүнүн башында кара ит үрүп турганын көрөт. Чочуп кетип, балдарын ойготуп, «Балам, түндө эмне иттик кылдың эле?» – деп кичүүсүнөн сурайт.

Кичүү уулу түндө агасынын эгининен өзүнүкүнө ташып кошуп койгонун энесинен жашыра албай айтып берет. «Балам, түндө сен кандай иш кылдың эле?» – деп улуусунан сурайт. Улуу баласы да көргөнүн, ойлогонун айтып берет.

Эне өзү барып кырмандан көргөнүн, үйгө келип кичүү уулунун башынан үрүп турган итти көргөнүн айтат. Мына ошондон кийин кичүү баласы ичи тардыгын коюп, бактылуу жашап калышкан экен.

Жомок

- тепетең – поровну
- жанып тур- – светить
- оруп-жый- – производить уборку
- бастыр- – молотить
- сапыр- – веять (пшеницу)
- өзүнүкүнө – к себе, к своим
- түн ортосу оогондон кийин – после полуночи
- инисинин кызылы – зерно младшего брата
- баба дыйкан – покровитель крестьянства
- жумшачу элем – использовал (его) на работе
- кыбыр-кыбыр эт- – шевелиться
- бир даны эки болду – каждое зерно удвоилось
- дан чачырай баштайт – зерно начало разрабатываться
- азая башта- – уменьшаться
- ичи тардык – зависть, жадность

100. Кыргызчага которуп жазгыла. Каратма сөздөргө өзгөчө көңүл бөлгүлө. Тыныш белгилерин койгула.

1. Пишу Вам дорогой Алексей Сергеевич вернувшись с охоты. 2. Вы Петя расскажите лучше о планетах. 3. Пойдем родная пойдем. 4. Уважаемая Мария Владимировна Маша получила от вас письмо и вкратце рассказала мне его содержание. 5. Из дальних странствий возвратясь добрейший Николай Александрович я нашел у себя Ваше письмо. 6. Что же вы сердитесь Варя. 7. Прощай дом Прощай старая жизнь.

А. П. Чеховдон

101. Сүйлөмдөрдөгү каратма сөздөрдүн милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарганын айтып, алардын маанилерин түшүндүрүп бергиле. Тыныш белгилерин коюп чыккыла.

1. – Атаке а бүркүттүн балдарычы
Алар да арыстанга кол салабы
– Жок уулум бозум түлөк балапандар
Торолот уясында зоокадагы. (Ж. Мам.)
2. Жаа жаа жамгырым жамгырым
Көгөрт чөптүн тамырын. (А. О.)
3. Сен дагы мендей ырдадың,
Ырындан иним сындадым. (Т.)
4. Ах десеңчи Бермет эмнесин айтайын. (У. А.)
5. Орус адабиятынан берилген тапшырманы аткардыңбы балам?
6. Качан келет деп ойлодун эле Володя бизди?
7. Автобусту токтотуп койчу балам ушул эле жерге.
8. Ай олтургандар силер да туруп иштесеңер боло!

кол сал- – нападать, наступать
бозум түлөк – беркут после первой линьки (т. е. по второму году)
торол- – возмужать, вырасти
зоока – скалистая гора

102. Төмөндөгү сөздөрдү катыштырып, каратма сөздүү сүйлөм түзгүлө. Жазып алып, каратма сөздөрдүн маанилерин айтып бергиле.

Ата, чоң ата, таене, балам, Бостон, Айнура, врач, эжеке, биздикилер, сен, байке.

103. Жазып алып, каратма сөздөрдү бөлүп көрсөткүлө. Тыныш белгилердин коюлушуна көңүл бөлгүлө.

1. Мына, кыздар, күрөштүн, эмгектин натыйжасы, бул ырыскыны бизден эч ким ала албайт. (Ж. Б.) 2. Ал, апа, жаңы буудайдын нанынан биринчи ооз тийгин. (Ч. А.) 3. Жолун шыдыр болсун, балам, жеңил барып оор кел. (А. Т.) 4. Ооба, ооба, Толгонай, ал күнү ошондой болгон. (Ч. А.) 5. Баягы иштер эмне болуп жатат, Базаке, сен жакшылап сүйлөшсөң болот эле. (С. С.) 6. Жолдош командир, Адылар Кара-Үңкүр жакка

өтүптүр. (Ж. Б.) 7. Жүр, Айша, мектептен окуп, сабатыбызды жоёлу. (К. Т.) 8. Апа, бул Сергей, мени коштоп келди. (М. М.) 9. Уча бергиле, бүркүттөр, уча бергиле. (Н. Б.) 10. Жапар, сен ким элең, ким болдуң, эми милдетинди түшүндүңбү? (А. Т.)

- **ырыскы** – доля человека в мирских благах
ооз тий- – отведавать, вкушать
жолуң шыдыр болсун – счастливого пути
жеңил барып оор кел – пожелание вернуться с удачей
мени коштоп келди – приехал (пришел) со мной

104. Суруолорго каратма сөздөрдү катыштырып жооп бергиле.

Атасы: – Качан келдиң, балам? Эжеси: – Сабакты даярдадыңбы? Агасы: – Киного качан барасың? Адыл: – Асан, дептер сатып алдыңбы? Калыс: – Китепканадан эмне деген китепти алдың? Наталья Сергеевна: – Алманын эмне деген сорттору бар? Роза: – Сен маселени чыгардың беле? Рая эже: – Китептеринди кандай сактадың? Надежда Петровна: – Күндөлүгүң барбы, апкелчи? Чоң эне: – Атаң эмне менен келди, балам?

Үлгү:

*Калыс: – Китепканадан эмне деген китепти алдың?
 – Китепканадан Лев Толстойдун «Согуш жана тынчтыгын» алдым, Калыс.*

§ 18. КИРИНДИ СӨЗ

Сүйлөм тутумунда туруп, сүйлөм мүчөлөрү менен байланышы жок сөздөр болот.

Мисалы: *Балким, ал бүгүн сабакка жакшы даярданып келет.* Мисалдагы *балким* деген сөз сүйлөмдөгү башка сөздөр (сүйлөм мүчөлөрү) менен байланышкан жок, башкача айтканда, сүйлөмгө мүчө боло алган жок. Мындай сөздөрдү **киринди сөздөр** дейбиз.

Бывають слова, находящиеся в составе предложения, однако не имеющие никаких связей с его членами.

Например: *Балким, ал бүгүн сабакка жакшы даярданып келет.* Возможно, он сегодня хорошо подготовится к уроку. Здесь слово *балким* – возможно, не имеет грамматической связи ни с одним словом в предложении, то есть не является членом предложения. Такие слова называются **вводными словами** (киринди сөз).

105. Көчүрүп жазып, киринди сөздөрдү бөлүп көрсөткүлө.

1. Садага болоюн, өлбөсөң сен да бир адам болосуң. (М. Э.)
2. Баса, Аманат, сен Муса байкенди билесиңби? (Ш. Б.)
3. Ырас, азыртан ачык сүйлөшүп коюш керек. (Ж. Т.)
4. Бүгүн, буюрса, олжолуу болот окшойм. (Т. А.)
5. Көрсө, мына ошол күүнүн тарыхы элдин тарыхы экен. (К. С.)
6. Алдына кетейин, деги урунуп-беринбей алды артыңды байкап жүр. (М. Э.)
7. Бир чети, кыштын ызгаары Алыкулга бычактай тийди. (К. Жус.)
8. Чынын айтсам, эл-журттан адашып, эрме чөлдө жалгыз калгандан корктум. (Т. С.)
9. Биринчиден, алардын бардыгы тең март, ниеттери түз болууга тийиш. (Т. А.)
10. Айтор, не болсо да ыракымы түшүп турганын сезип, боюм жылып кетти. (М. Э.)

- олжолуу – иметь добычу
- урунуп-беринбей – не будь непостоянным
- алды-артыңды байка – будь осторожным
- ызгаар – мороз
- не болсо да – во всяком случае
- ыракым – милость, помилование

106. Текстти окуп чыгып, киринди сөздөрдү тапкыла. Орусчага которуп айтып бергиле.

Кыргыздардын музыкалык аспаптары абдан көп. Алардын бири – жыгач ооз комуз, болжолу, өтө эски аспап. Тилекке каршы, ал азыр унутулуп баратат. Арийне, элдин көпчүлүгү жыгач ооз комузду билбей да калган. Айрым билерман, куйма кулак абышкалар аны көргөндөрүн айтып калышат. Бирок, жыгач ооз комузда ойной да алышпайт. Чынын айтканда, музыкалык адабияттарда да ал жөнүндө маалымат жокко эсе.

- болжолу – возможно
- тилекке каршы – к сожалению
- куйма кулак – памятливым (о человеке)
- жокко эсе – почти отсутствует

107. Көчүрүп жазып, киринди сөздөрдү бөлүп көрсөтүп, алардын тыныш белгилерин койгула.

1. Эсине келгендеринин баарын айтты кыскасы эч нерсе калтырбады.
2. Болжолу азыр Кара-Балтага барып калышты.
3. Ким билет атын айтпаганда тааныйт беле жок беле.
4. Поезд-

ден түшүп троллейбус менен эле кетип калды. Көрсө шаарга мурда келген экен. 5. Жаңылбасам сизди баягында театрдан көргөн элем. 6. Ошентип эмки жумада биздин класс экскурсияга бармай болдук. 7. Алды менен сүйлөшүп алалы келишимге шашпай кол коёбуз. 8. Менин оюмча сиздин бул кылганыңыз акылга сыя бербейт. 9. Айтмакчы алар экөө болуп келмек эмес беле. 10. Адылдын айткандары негизинен туура болуп чыкты.

- атын айтпаганда – если не назвал бы себя (своего имени)
- кетип калды – уехал
- жаңылбасам – если не ошибаюсь
- сүйлөшүп алалы – давайте поговорим
- акылга сыя бербейт – не согласуется с поведением человека
- айтмакчы – кстати

108. Окуп чыгып, киринди сөздөрдү тапкыла. Орусчага которуп, маанисин сүйлөп бергиле.

Адамдарды көбүнчө жылдыздарга салыштырат. А чынында көп кишилер аларга окшошкуллары келет. Бирок неге жылдыздарды мыкты адамдарга салыштырууга болбойт? Мисалы, Чолпон жылдызды Чыңгызга окшоп жаркырап нур чачып турат деп. Ушинтсе болбойбу? Менимче эң сонун болот. Себеби, биринчиден, алар эбегейсиз алыста турушат. Экинчиден, муздак, үчүнчүдөн, түнү гана жымындабаса, күндүзү таптакыр көрүүгө мүмкүн эмес. Төртүнчүдөн, алыскы муздак жылдыздан жакынкы кошуна артык. Анткени сен дайыма анын ысык демин, рухий күчүн сезип турасың.

Ж. Осмонкуловдон

- эбегейсиз алыс – очень далеко
- муздак – холодно, холодный (-ая, -ое, -ые)
- жымында- – здесь: сверкать

§ 19. КИРИНДИ СӨЗДӨРДҮН МААНИЛЕРИ

Киринди сөздөр сүйлөмдөгү ойдун түрдүү абалына жараша төмөндөгүдөй маанилерде колдонулат:

1. Ойду ишенимдүү кылып, далилдөө, бекемдөө маанисин берет.

Вводные слова обозначают уверенность, подтверждение.

сөзсүз – безусловно
албетте – конечно
арийне – конечно
ооба – да
кантсе да – как бы то ни было
сөз жок – несомненно

2. Сүйлөмдөгү ойго божомол маанисин берет.

Вводные слова выражают значения сомнения и неуверенности.

болжолу – по-видимому
балким – возможно
ким билет – кто знает
жаңылбасам – если не ошибаюсь
кыясы – возможно
сыягы – по-видимому
мүмкүн – возможно

3. Сүйлөмдөгү ойду жалпылоо, тыянак чыгаруу, тактоо маанисин билдирет.

Вводные слова выражают значения обобщения, заключения, уточнения.

демек – следовательно
акыры – в конце концов
кыскасы – короче говоря
чынын айтканда – правду говоря
башкача айтканда – иначе говоря
көрсө – оказывается
ошентип – предположим
негизинен – в основном
чындыгында – в действительности

4. Киринди сөздөр карама-каршы мааниге да ээ болот.

Вводные слова могут иметь противительное значение.

тилекке каршы – к сожалению (к несчастью)
тескерисинче – наоборот
ойлоп көрүңүзчү – подумайте
көрдүңүзбү – видите ли
деги – в общем

5. Ойдун ким тарабынан айтылып жатканын билдирет.

Вводные слова указывают на источник сообщения.

менимче – по-моему
унутпасам – если я не забыл
байкашымча – мне кажется
айтканыңа караганда – как ты сказал

6. Ойдун ырааттуулугун билдирет.

Вводные слова указывают на связь и последовательность мыслей.

биринчиден – во-первых
 бир жактан – с одной стороны
 алды менен – прежде всего
 экинчиден – во-вторых
 оболу – прежде всего
 экинчи жактан – с другой стороны

7. Киринди сөздөр ойго угуучунун көңүлүн буруу маанисинде да айтылат.

Вводные слова могут служить для привлечения внимания собеседника к содержанию высказывания.

айтмакчы – кстати
 мына – ну вот
 баса – вот что
 баарыга белгилүү – всем известно

109. Көчүрүп жазып, киринди сөздөрдү тапкыла. Алардын маанилерин айтып бергиле. Текстти орусчага которгула.

НАН

Камырдан жасалган тамак-ашты, айрыкча нанды металлдан же жыгачтан жасалган нан сактагычтарда, мискейлерде, кездеме баштыктарда сактаса болот. Нан көгөрүп кетпес үчүн нан сактагычты, биринчиден, кургак жерде сактоо керек, экинчиден, анын ичин уксус кислотасынын бир же эки процент аралашмасы менен сүртүп туруу зарыл. Батондор, бөлкөлөр катып калса, кандай болбосун аларды духовкага ысытып, анан дасторконго коюу керек.

Илгери кыргыздар нанды катырбай, көгөртпөй сактап жешкен. Көрсө, алар нанды дайыма чаначта сакташкан экен. Чанач малдын терисинен жасалып, анын ичинде, сыягы нан үчүн жагымдуу атмосфера болот. Тилекке каршы, азыр кыргыздар чаначты колдонбойт.

камыр – тесто
баштык – сумка из ткани
сакта- – сохранить
тамак-аш – пища
кездеме – ткань
чанач – бурдюк

110. Жазып алып, киринди сөздөрдү бөлүп көрсөткүлө. Алардын маанилерин айтып бергиле.

1. Ооба, Ысык-Көл Алыкул үчүн ысык мээримин аябады. (К. Жус.) 2. Эми бу жерден согушка жөнөтөт экен. Эртеңби, бүгүңбү, айтор, жөнөтчү жерге алып келди. (М. Э.) 3. Балким, кийин сен да мугалим болуп, балдарды окутуп калсаң, биздин жаман мектепти эстеп күлөрсүң. (Ч. А.) 4. Албетте, Дүйшөн өзү да менин бул абалымды жакшы билип жатты. (Ч. А.) 5. Ошол, көрсө, жаңкы Амантай дегениңердин кайнатасы экен. (М. Э.) 6. Айтмакчы, жана сиз сөзүңүздүн аягына чыкпай калдыңыз. (Н. Б.) 7. Сыягы, Каныбек азап менен тозокту башынан өткөргөн жигит көрүнөт. (К. Ж.) 8. Менин оюмча, ал киши экөөбүз бири-бирибизди түшүнө турган жалпы тил табарбыз. (Ч. А.)

жөнөт- – отправить
эсте- – вспомнить
менин абалым – моё состояние
кайната – тесть; свёкор
башынан өткөр- – пережить
жалпы тил – общий язык

111. Төмөндөгү суроолорго тиешелүү киринди сөздөрдү катыштырып жооп бергиле: сөзсүз, арийне, сөз жок, ооба, албетте, буюрса.

Үлгү:

Сөз жок, ушул жумада футбол боюнча мелдешибиз болот.

Ушул жумада футбол боюнча мелдешинер болобу?

Адилет, сен экскурсияга барасыңбы?

Эртеңки чогулушка бардыгыңардын ата-энеңер катышабы?

Серёжа, бул ырды эртең, жаттап келесиңби?
 Балдар, Пушкиндин жомокторун окуйсунарбы?
 Мектептин намысын коргой аласыңарбы?

112. Тиешелүү киринди сөздөрдү (көрсө, болжолу, сыягы, чындыгында, тилекке каршы, унутпасам, мүмкүн, биринчиден, экинчиден) кошуп, толуктап, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Киринди сөздөрдүн сүйлөмдө берген маанилерин айтып бергиле. Тыныш белгилерин койгула.

1. Чолпон «Кыяматты» абдан жакшы айтты, ... ал романды толук окуп чыгыптыр. 2. Биздин балдар ... утуп келишкен окшойт. 3. Ал ордуна козголбоду .. эч нерсени уккан жок. 4. Бүгүн ... баарыбыз окуп келген элек. 5. Анна Ивановна ... эч кимибизден тапшырманы сураган жок. 6. ... былтыр сени бир көргөн экенмин. 7. Айнура ... Пушкиндин ырларынан бирди жатка айтып бересиң. 8. Мен ... экзаменден өтүп ... үйүм да жакын болгондуктан ушул мектептен окууга келдим.

113. Текстти окуп чыгып, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Тыныш белгилерин коюп, дептериңерге жазгыла. Киринди сөздөрдү таап, астын сызгыла.

Жапарды энеси Бурулча узатып чыккан шартка жараша атасы Тойчубек узата албай калды анткени ошол кезде ал сыртта малчыларда болуучу атаганат ушундайда атасынын жоктугун карачы көрүп калса болот эле деп Бурулча күйпөлөктөп пристандын четинде турду кош энеке жакшы тур атама салам айт деп Жапар колун булгалап кыйкырды Жапардын кыйкырыгы башка учурда балким угулмак бирок анын үнү элдин ызы-чуусунан пароходдун моторунун үнүнөн Бурулчага жакшы угулбады амал канча уулун карап кол булгалап кала берди.

К. Баялинов

ушундайда – в данное время
күйпөлөктө – хлопотать, возиться
жакшы тур – будь здоров
амал канча – нет возможности, нет выхода

114. Төмөндөгү киринди сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Киринди сөздөрдүн маанилерин айтып бергиле.

Балким, сөзсүз, кантсе да, кыясы, жаңылбасам, башкача айтканда, кыскасы, тескерисинче, менимче, алды менен, көрсө.

§ 20. СЫРДЫК СӨЗДӨР

Кишинин ички сезимин билдирген сөздөр сырдык сөздөр деп аталат. Ички сезимдер сүйүнгөндөн, өкүнгөндөн, корккондон, ыраазы болгондон, жек көргөндөн, чочугандан улам пайда болот.

Слова, которые выражают различные чувства человека, называются междометиями. Они выражают чувства радости, удивления, страха, боли, гнева, печали, ненависти, удовольствия.

М и с а л ы: Ой, кайдан чыга калдың? Ой, откуда ты появился?

Слово *ой* не является членом предложения. Оно выражает чувство удивления.

115. Көчүрүп жазып, сырдык сөздөрдү таап, астын сызгыла.

1. – Ап-ээй, билчү эмес белең? Бул энемдин ыры эмеспи. (Ш. Б.) 2. Капырай, күндү кантип чыкпа десин. (Ж. Мам.) 3. Бах, жарык дүйнө ушунчалык коозсун, кененсин, ээ. (Ш. Б.) 4. Эх! – деп энтиге дем алып, мага бурулду. (М. Г.) 5. Э, кокуй, тигил эмне?! – деди Толубайдын бутун карап. (М. Э.) 6. Ой, э-э-эй ... топуракты сузганын! (К. Ж.) 7. Аттиң, кедейлик, бир-эки сом болгондо, кызыл атты алып калар элек. (М. Э.) 8. О, кокуй, эмне кылып атасың? – деди Зулайка. (М. Г.) 9. Койчу, Сайфи, башка сөзгө өтөлү. (М. М.) 10. Капырай, ушундай да болот экен, ээ? (М. М.)

116. Окуп чыгып, кыргызчага которуп, дептериңерге жазгыла. Сырдык сөздөргө өзгөчө көңүл бургула.

1. Ах, какая я скотина, однако! – приговорил Ростов, читая письмо. 2. Эх-хе-хе! – не злорадно удивлялся Едигей, оглядывая Каранара со всех сторон. (Ч. А.) 3. Ох! Достанется гусарам! – говорил Несвицкий. (Л. Т.) 4. Ух, как я долго спал. (Из сказки) 5. Господи, прости меня грешного! Господи, сохрани мою бедную, несчастную маму! (А. П. Ч.) 6. Эх, вы! Придется вас на буксир брать. (Н. Н. Носов) 7. Ну, ну, шучу, шучу, – сказал он. (Л. Т.)

117. Көчүрүп жазгыла, тиешелүү тыныш белгилерин коюп чыккыла. Сырдык сөздөрдүн маанилерин айтып бергиле.

1. Ой биз менен болбойсунбу жок дегенде бир сотке. (К. А.)
2. Азаматсыңар балдар деп мектептин директору алкап жибер-

ди. (Ж. М.) 3. Охо-о бу кайдагы катып койгон маймантуун ыя байбиче? (К. А.) 4. О берекем десе ошент чоңойгун. (К. А.) 5. Салоомалейкум деп Мурат кубанып күлүндөп алдынан чыкты. (К. Б.) 6. Ата менин козум кана? Э ботом бар эмес беле! (М. Э.) 7. А-ай айланайын менин да сендей балам болгон. (Н. Б.) 8. Бах чиркин шаркырап аккан суунун капчыгайга көрк берип турганын кара. (Ш. Б.) 9. И-и-й унуткан турбаймынбы таптакыр эсимде жок. (Н. Б.) 10. Кап десең өткөн жумада эле барып келмек экенмин. (К. М.)

§ 21. СЫРДЫК СӨЗДӨРДҮН МААНИЛЕРИ

- 1) Сырдык сөздөр кандайдыр бир нерсеге же окуяга кубангандык, сүйүнгөндүк сезимдерди билдирет.

Междометия выражают чувства радости, восторга.

М и с а л ы: Баракелде, ушинтип иштеш керек. Молодцы, так надо работать.

- 2) Сырдык сөздөр кандайдыр бир нерсеге же окуяга өкүнгөндүк, кайгыргандык сезимдерди билдирет.

Междометия выражают чувства печали, раскаяния.

М и с а л ы: Кап, жакшылап окуп келбей. Жаль, надо было хорошо учить.

- 3) Сырдык сөздөр кимдир бирөөлөрдү же эмненидир кубаттагандык, жактыргандык, колдогондук, ырастагандык сезимдерди билдирет.

Междометия выражают чувства поддержки, симпатии к кому-либо или чему-либо.

М и с а л ы: Ох, так ошол китепти таап келипсиң. Ох, ты нашел ту книгу, которую мы искали.

- 4) Сырдык сөздөр кимдир-бирөөлөрдү же эмненидир коркуткандык, жактырбагандык, шылдыңдагандык, эмнедендир корккондук, чочугандык сезимдерди билдирет.

Междометия выражают насмешку, неодобрение, устращение кого-либо и передают чувство страха.

М и с а л ы: Апей, качан келип калдың? Ой, когда ты приехал?

- 5) Адамдарга карата чакыруу, кайрылуу маанисинде колдонулган сырдык сөздөр да болот.

Бывають междометия, которые употребляются в значении обращения или призыва к людям.

М и с а л ы: Тс-с, алар угуп койбосун. Тс-с, вдруг они услышат.

- 6) Жаныбарларды чакыруу, айдоо, тукуруу, тынчытуу маанисинде колдонулган сырдык сөздөр да болот.

Междометия выражают значения вызывания, выгона, науськивания, успокоения животных.

М и с а л ы: Өш, – деп уйду жолго салды. Он сказал «ош», и направил корову на дорогу.

- 7) Саламдашуу, коштошуу учурунда айтылган сырдык сөздөр да бар.

Бывають междометия, которые употребляются при встрече и провожании, прощании людей.

М и с а л ы: Ассалом алейкум, деп эшиктен кирди. Сказав ассалом алейкум, он вошел в комнату.

118. Төмөндөгү сырдык сөздөр менен сүйлөм түзгүлө. Сүйлөмүңөрдү орусчага которгула.

Бах, баракелде, пай-пай, атаганат, эх, апей, кокуй, түтү, чү, кош, айрөк, ичкий.

119. Жазып алып, сырдык сөздөрдү көрсөтүп, алардын маанилерин айтып бергиле. Сүйлөмдөрдү орусчага которгула.

1. Ай-ай, Аля эжеке, сонун тура магнитофонунуз. (Ш. Б.)
2. Ыракмат, байке, айтканыңыз келсин. (У. А.)
3. А, катыгүн десе ..., жетекчи эмес эле кызылдай эт турбайбы. (Т. А.)
4. Бул Максүттөр турганда бизге күн жок, айланайындар. (Ж. Т.)
5. Айрөк, айрөк, тамактын таттуусун билбейт экенсиң. (Ж. Б.)
6. «Ай-ий, ушул Кожожаш мергендей болсо ээ» деген санаа эрксизден оюма келе калды. (Т. С.)
7. Ох-о! Комуздан өзүң күчтүү окшойсун. (Ш. Б.)
8. Ой, эмне болду, эр Кыргызл? (А. Ж.)
9. Атаганат, шашылып койгон экенсиң. (Ш. Б.)
10. Кап, аны менен бүгүн эрегишип көрөт элек. (К. Ж.)

айтканың келсин – пусть сбудется то, что ты сказал
 бизге күн жок – нам нечего делать
 эрксизден – невольно

1. Сырдык сөздөр сүйлөмдүн башында келсе, андан кийин үтүр коюлат.

Если междометия находятся в начале предложения, то после них ставится запятая.

М и с а л ы: Балким, ал Анархан эмес чыгар. Возможно, она не Анархан.

2. Сырдык сөздөр күчтүү сезим менен айтылса, үтүрдүн ордуна илеп белгиси коюлат.

Если междометия употребляются с сильным чувством, то вместо запятой ставится восклицательный знак.

М и с а л ы: Ой! Комуз турбайбы, муну мен алам. Ой! Это комуз, оказывается, это я беру.

3. Сырдык сөздөр сүйлөмдүн ортосуна келсе, эки жагына тең үтүр коюлат.

Если междометия находятся в середине предложения, то с обеих сторон выделяются запятыми.

М и с а л ы: Эмне болду, апей, отур, отура бер! Что случилось, ой, сиди, сиди спокойно!

4. Сырдык сөздөр сүйлөмдүн аягына келсе, үтүр андан мурда коюлат.

Если междометия находятся в конце предложения, то запятая ставится перед ними.

М и с а л ы: Ой, анык бандит ошол эмеспи, кокуй! Ой, он сам настоящий бандит, ой-ой!

120. Жазып алып, тыныш белгилерин койгула. Сырдык сөздөрдүн маанилерин айтып бергиле.

Кокуй жадакалса өзүм отура элек жапжаны отургучту сындырдың биздин өкмөттөй адилет өкмөт бул дүйнөдө жок чиркин ай кудаай ай дагы эмне болуп кетти ой чиркин не деген таттуу суу алда айланып кетейин балам ай бир колу менен

вагондун туткасын кармап тумагын булгалап коштошуп өтүп бара жаткан экен кап бекер кылган экенмин оф отур сиңдим деп койду ап бали мунунар акыл болду.

 тумагын булгалап – махая шапкой
акыл болду – было разумно

121. Жазып алгыла да, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдү белгилегиле. Кайсынысы каратма сөз, кайсынысы киринди сөз, кайсынысы сырдык сөз экенин айтып бергиле.

1. Ушундай болсунбу, кандай дейсинер, балдар? – деди Абылкасым. (У. А.) 2. Ошентип, намаз да окубадымбы. (Куб. Ж.) 3. Ой, момундун ишин кудай бүтүрөт тура. (Т. С.) 4. Жакып! Сен оң капталга салып тез жөнө! Ашууну тос! (С. Ө.) 5. Кудай жалгап, ушул учурда коңгуроо берилип калды. (М. Г.) 6. Кордукту көп көрдүм, бирок чекем жылый элек, Каныбек балам. (К. Ж.) 7. Ушундан улам, Кабыл менин абалымды бу да түшүнүп турган экен деп ойлоду. (М. Э.) 8. Чынымды айтсам, ушундай болуп чыгарын жүрөгүм кичине сезип турган. (М. Г.) 9. Оштун базарын көрбөй кантип жашап жүрөсүз, кокуй. (Куб. Ж.) 10. Мира эже, сиз капаланбаңыз, мурда сүйлөшкөндөй эле, жайлоого барып чогуу эс алабыз. (М. Т.)

 намаз оку- – читать молитву
оң капталга салып – по правому склону
коңгуроо берилип калды – звонок звенел
чекем жылый элек – ещё не чувствовал удовольствия
жүрөгүм сезип турган – сердце моё почувствовало

122. Үлгүдөгүдөй кылып куттуктоо жана тил кат жазгыла.

Үлгү:

КУТТУКТОО (поздравление)

Урматтуу Анна Сергеевна, сизди «Кыргыз Республикасынын Эмгек сиңирген мугалими» деген ардактуу наамыңыз менен куттуктайбыз! Сизге бекем ден соолук жана ишиңизге ийгилик каалайбыз.

9^в-класстын окуучулары. 21.03.2000-ж.

ТИЛ КАТ (расписка)

Мен, Бишкек шаарындагы № 14 орто мектептин 9-классынын окуучусу Осмонова Алмакан Эсеналиевна, мектептин китепканасынан А. С. Пушкиндин эки томдугун алдым.

Китептер булганган эмес, айрылган беттери жок.

_____ Осмонова А. Э. 21.03.2000.
(колу)

ТЕСТКЕ ЖООП БЕРГИЛЕ

1. Кыргыз тилиндеги сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр.

- а) тууранды сөз, киринди сөз, этиш сөз
- б) каратма сөз, киринди сөз, сырдык сөз
- в) каратма сөз, зат атооч, сын атооч
- г) сын атооч, сан атооч, тактооч

2. *Ата, кабатыр болбоңуз, мүмкүн азыр келип калар.*

Каратма сөздү тап.

- а) мүмкүн
- б) азыр
- в) келип калар
- г) ата

3. *Ата, кабатыр болбоңуз, мүмкүн азыр келип калар.*

Киринди сөздү тап.

- а) мүмкүн
- б) азыр
- в) келип калар
- г) ата

4. *Ал ордунан козголбоду ... эч нерсени уккан жок.*

Көп чекиттин ордуна кайсы сөз коюлат?

- а) баса
- б) демек
- в) тескерисинче
- г) айтмакчы

§ 22. СҮЙЛӨМГӨ МҮЧӨ БОЛО АЛБАГАН СӨЗДӨРДҮ КАЙТАЛОО

- • Сүйлөм мүчөлөрүн эсиңерге түшүргүлө. Кыргыз тилинде эмне деген сүйлөм мүчөлөрү бар?
- Сүйлөмгө катышып, бирок сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдү эсиңерге түшүргүлө.
- Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр кайсылар?
- Каратма сөздөргө мисалдар келтиргиле.
- Киринди сөздөргө мисалдар келтиргиле.
- Сырдык сөздөргө мисалдар келтиргиле.

123. Окуп чыгып, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдү көрсөткүлө.

АВИАЦИЯ

Авиация, биринчиден, аскердик зор күч, экинчиден, жүк жана жүргүнчүлөрдү ташуу үчүн теңдешсиз унаа болуп эсептелет. Басма сөз маалыматтарына караганда, 880-жылы испаниялык мусулман окумуштуу Ибни Фирнас кадимки куштун канатындай аппарат жасап, аны менен асманга көтөрүлүп кайра жерге аман-эсен келип конгон. Албетте, бул адам баласынын алгачкы жолу учушу эле.

Бирок, адамзаттын асманга өзү уча турган аппаратты жасашы А. Ф. Можайскийге таандык болду. 1885-жылы анын учкан аппаратында самолетко мүнөздүү тетиктердин бардыгы: тулкусу, канаты, таканчыгы (куйругу), шассиси, башкарылма бөлүгү, мотору бар болчу. Тилекке каршы, анын самолёту учуп барып, бир жак капталына оодарылып кетип, конгондо канатын сындырып алган.

1903-жылы өзү учкан аппаратты бир тууган Уайттар да жасап, ийгиликтүү учушкан.

- **басма сөз** – периодическая печать
- куштун канатындай** – в виде крыла птиц
- көтөрүл-** – приподняться
- аман-эсен конгон** – благополучно приземлился
- өзү уча турган** – самолетающий
- башкарылма бөлүк** – управляемая часть

124. Каратма сөздөрү бар беш, киринди сөздөрү бар беш, сырдык сөздөрү бар беш сүйлөм түзүп, дептериңерге жазгыла.

125. Жазып алып, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдүн астын сызып, алардын маанилерин айтып бергиле.

1. Бул жигиттердин кыла турган ишин көрсөтүп кой, (Зулайканы көрсөтүп) тиги болсо, бүгүнкө булардын жанында турсун. (Ж.Т.) 2. Кудай сага жамандык көрсөтпөсүн, балам. (М. Э.) 3. Акылдуу адам, «мен акылдуумун», деп эч качан айтпайт. Анын сыңары, адамгерчилигин жар салбайт. (Т. А.) 4. Эй-ий! – деп ичиркенди беритен бирөө. (С. Ө.) 5. Мен макул болгонума өкүндүм, албетте, бирок айнышка кеч болуп калган эле. (М. Г.) 6. Алтын деген, чиркин, кыпкызыл эле акча эмеспи. (М. Т.) 7. Албетте, аны таң калтырганы аялдын кийген кийими болду. (Куб. Ж.) 8. Ыракмат, аксакал, кан жол эмеспи, жок дегенде бүгүн унаа чыгып калар. (К. С.)

- **көрсөтпөсүн** – пусть не причинит зло
- жар сал-** – провозглашать
- ичиркен-** – вздрогнуть, невольно передёрнуться
- таң калтырганы** – удивил

126. Окуп чыгып, сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн жана мүчө боло албаган сөздөрдү бөлүп көрсөткүлө. Түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Орусчага которгула.

АЖАР

Талаа тынч... Булуттардын көлөкөсү Ажар жаткан алтыганын үстүнө түшүп, улакча ойноду. Коңур жел Ажарды кытыгылады, эркелетти, ойготту.

Ажар кыбырап, ордунан туруп, жолуна түштү. Каш карарып, түн кирди. Бирок сулуу ай муңайып, алтын бууга боёлуп, чыгыш жактан көтөрүлдү. Аппак шооласы нур чачып, түндүн

мээримсиз караңгылыгын алда кайда кубалап, кең талааны кубантты. Талаа да жылмайып, койнун ачып, кучагын жайып, Ажарга жол берди.

Ажар бир аз жол жүрүп келе бергенде, арт жагынан көп нерсенин созултуп улуганы, үргөнү угулду. Ажардын жүрөгү опколжуп, дүпүлдөп, алып учуп, оюна ар түрдүү коркуу сезимдери келди.

Бир мезгилде Ажардын айланасына карышкырлар толуп кетти. Баары ач, кабыргалары саналып арык, тилдерин салаңдатып, кыңшылашып, Ажарды камап алышты.

Ажар коркту. Ыйлап жиберди. Жанын корголоп, жерден тырмалап таш алып, туш-тушка ыргытты. Качты, жүгүрдү. Колу-буту ташка тийди, айрылды. Кызыл ала болду. Шордуу ага карабай жаш денесинин алып учкан кызуулугуна берилип, жүгүрүп олтурду. Бирок, илешкен жоо калчубу? Ажарды бура бастырбады, кутказбады. Тийип-качып, алды-артын тороп, бир алтыганага камады.

К. Баялиновдон

- алтыгана** – желтая акация (куст)
- кытыгыла-** – щекотать
- эркелет-** – ласкать
- кыбыра-** – делать медленные движения
- муңай-** – печалиться, горевать
- шоола** – луч
- жүрөгү опколжуп-** – стало тяжело на душе
- айланасына** – вокруг
- ач** – голодный (-ая, -ое, -ые)
- кыңшыла-** – визжать
- шордуу** – бедная (-ый, -ое)
- илешкен жоо** – противник, который пристаёт
- кутказбады** – не дали возможность спастись
- торо-** – преграждать
- кама-** – окружать, осаждать, блокировать

ЗАПОМНИТЕ

- арт жак** – задняя сторона, зад
- алды жак** – передняя сторона, перед
- жан жак** – боковая сторона
- оң жак** – правая сторона
- сол жак** – левая сторона
- үстү жак** – верхняя сторона
- ич жак** – внутренняя сторона
- сырт (тыш) жак** – внешняя сторона

§ 23. ТҮШҮНДҮРМӨ МҮЧӨ

Сүйлөмдүн кайсы бир мүчөсүнүн маанисин тактап, толуктап турган сөз түшүндүрмө мүчө деп аталат.

Слово, которое уточняет и поясняет тот или иной член предложения, называется обособленным членом предложения.

М и с а л ы: Биз, тогузунчу класстын окуучулары, эртең жүрүшкө чыгабыз. Мы, ученики девятого класса, завтра собираемся в поход.

Түшүндүрмө мүчөлөр сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн да, айкындооч мүчөлөрүн да тактап, аныктап келе берет. Башкача айтканда, баш мүчөлөрдө да, айкындооч мүчөлөрдө да түшүндүрмө мүчөлөрү болушу мүмкүн.

§ 24. БАШ МҮЧӨЛӨРДҮН ТҮШҮНДҮРМӨ МҮЧӨЛӨРҮ

Сүйлөмдүн ээсин жандап, анын ким же эмне экенин тактап турса, ээнин түшүндүрмө мүчөсү деп аталат.

Если обособленный член поясняет подлежащее, то он называется обособленным подлежащим.

М и с а л ы: Орзубек Назаров, бокс боюнча дүйнөнүн көп жолку чемпиону, жакында чоң спорт менен коштошту. Недавно попрощался с большим спортом Орзубек Назаров, многократный чемпион мира по боксу.

Сүйлөмдүн баяндоочун жандап, аны толуктап турган түшүндүрмө мүчө баяндоочтун түшүндүрмө мүчөсү деп аталат.

Если обособленный член относится к сказуемому, то он называется обособленным сказуемым.

М и с а л ы: Олимпиаданын жеңүүчүсү бизден – тогузунчу класстан. Победитель олимпиады от нас – девятого класса.

127. Жазып алып, түшүндүрмө мүчөлөрдүн астын сызгыла. Сүйлөмдүн кайсы мүчөсүн түшүндүрүп турганын айтып бергиле.

1. Касым, Мамат карыянын баласы, быйыл университетти бүтүрүп келди. 2. Жайлоодон алар, Адыл менен Володя, кечээ гана келишти. 3. Эне, эшикти ачыңыз, мен Сатыбалдымын –

өзүнүздүн балаңыздын. 4. Акмат, механик Акмат, бүгүн келиш керек эле. 5. Борбордук Азиядагы чоң-чоң ГЭСтер бизде – Кыргызстанда. 6. Клубга Кыргыз драма театрынын артисттери, жалаң эмгек сиңирген артисттер, келишти. 7. Биз, олимпиаданын катышуучулары, эртең районго барабыз. 8. Эми силер, жаштар, эмгектин үлгүсүн көрсөтүшүңөр керек. 9. Тойчубек, комбайнчы Тойчубек, шашпай барып машинесине отурду.

 көрсөтүшүңөр керек – должны показывать (вы)

128. Бөлүнүп жазылган сөздөргө түшүндүрмө мүчөлөрдү келтирип жазгыла.

1. **Сергей Сергеевич** бизге көп кызык нерселерди айтып берди. 2. Күн сайын өтүлүп туруучу **сабак** бүттү. 3. **Класс жетекчибиз** бизди дем алыш күнү жүрүшкө алпарат. 4. **Волга** үн чыгарбастан мелмилдеп жай агат. 5. Мен окуп жаткан окуу жайга **Сабырбек Акылбеков** келип кирди. 6. Ал чөйчөгүн кармап ордунан турду. 7. Биз эңсеп келген **шаар** ушул экен. 8. Дүйнөдөгү кооз көлдөрдүн бири **бизде**.

Пайдаланылуучу сөздөр:

мектептин директору, математика, Анна Ивановна, орустун улуу дарыясы, келечектеги чоң сүрөтчү, Иосиф Татаевич, байыркы Ош, Кыргызстанда.

129. Тыныш белгилерин коюп жазып алгыла. Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдүн астын сызып көрсөткүлө.

1. Айыпкердин акыбалына аныктама беришке **Карабеков** Касымдын жакшы таанышы баягы медтехникумдун директору **Карабеков** келди. (С. С.) 2. Кудай жалгап улук **Алымбек** датка кошунду өзү башкарып келип калды. (Т. К.) 3. Мына биз чогулган эл «Манас» угабыз деп эртеден бери күтүп отурабыз. (К. А.) 4. Апа бир ай бою тетиги алманын көлөкөсүнө үстөлүмдү коюп алып иштей берем. (М. М.) 5. Коё тур **Адилет** дагы бир сөз бар. (К. А.) 6. Сен куу шыйрак **Мерген** күнөөндү билбейсиңби деди **Байтик**. (А. Т.) 7. **Бали** атанын уулу деген ушул аман бол. (Ч. А.) 8. Айрөк айрөк тамактын таттуусун билбейт экенсиң деп **Азиз** козусунун мүйүзүнөн сылады. (Ш. Б.) 9. **Ысык-Көлгө** атам апам кыскасы баарыбыз бармак болдук. (К. А.) 10. Силер эчтеме түшүнгөн жоксунарбы жок каным деп алтоо тең жарыша жооп кайтарды. (К. Ж.)

- айыпкер – виновный
- аныктама – определение (юридич. термин)
- кошун – полк
- бир ай бою – целый месяц
- куу шыйрак – хитрый, проклятый
- эчтеме – ничего

§ 25. АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨРДҮН ТҮШҮНДҮРМӨ МҮЧӨЛӨРҮ

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүндө да түшүндүрмө мүчө болот.

Обособленными членами могут быть и второстепенные члены предложения.

Түшүндүрмө аныктооч атооч сөздөрдөн турган сүйлөм мүчөлөрүн жандап, алардын маанилерин, кайсы бир касиетин аныктап-тактап көрсөтөт.

Обособленные определения находятся в сочетании с членами предложения, выраженными именами, и поясняют их значения или какие-либо признаки.

М и с а л ы: Биздин жердин, Ала-Тоонун, кен байлыгы мол. Много полезных ископаемых нашей земли, на Ала-Тоо.

Түшүндүрмө толуктоочтор сүйлөмдөгү толуктоочторду жандап, алардын маанилерин тактап көрсөтөт.

Обособленные дополнения находятся в сочетании с дополнениями и поясняют их.

М и с а л ы: Бир гана окуучуга, Айгүлгө, олимпиадага катышуу укугу берилди. Право участвовать на олимпиаде дано лишь одной ученице, Айгуле.

Түшүндүрмө бышыктоочтор сүйлөмдөгү бышыктоочторду жандап, алардын маанилерин тактап көрсөтөт.

Обособленные обстоятельства находятся в сочетании с обстоятельствами и поясняют их.

М и с а л ы: Ылдыйдан, биринчи кабаттан, коңгуроонун үнү угулду. Послышался голос звонка снизу, с первого этажа.

130. Көчүрүп жазып, түшүндүрмө мүчөлөрдү бөлүп көрсөткүлө.

ЖАЗ

Жаз – табияттын жаңылануу учуру. Март айы, жылдын үчүнчү айы, жаздын алгачкы айы деп эсептелет. Күн чыгыш элдеринде, айрыкча Борбордук Азияда, жылдын алмашышы жазда, жаратылыш жаңылана баштаганда, белгиленет.

Биздин өлкөбүздө да Нооруз, чыгыш элдеринин Жаңы Жылы, жыл сайын март айында майрамдалат. Ал, Нооруз майрамы, өзгөчө каада-салт менен коштолот.

Кыргызстанда, биздин Ата Мекенибизде, жаздын келиши да кээде катаал болот. Анткени, күн узарып, жылуу боло баштаганы менен өрөөндөрдө да, өзгөчө Чүй, Талас өрөөндөрүндө, жамгыр жаап, карга айланышы мүмкүн. Бул жашылча-жемиштерге – помидор, алма, өрүктөргө чоң зыян келтирет.

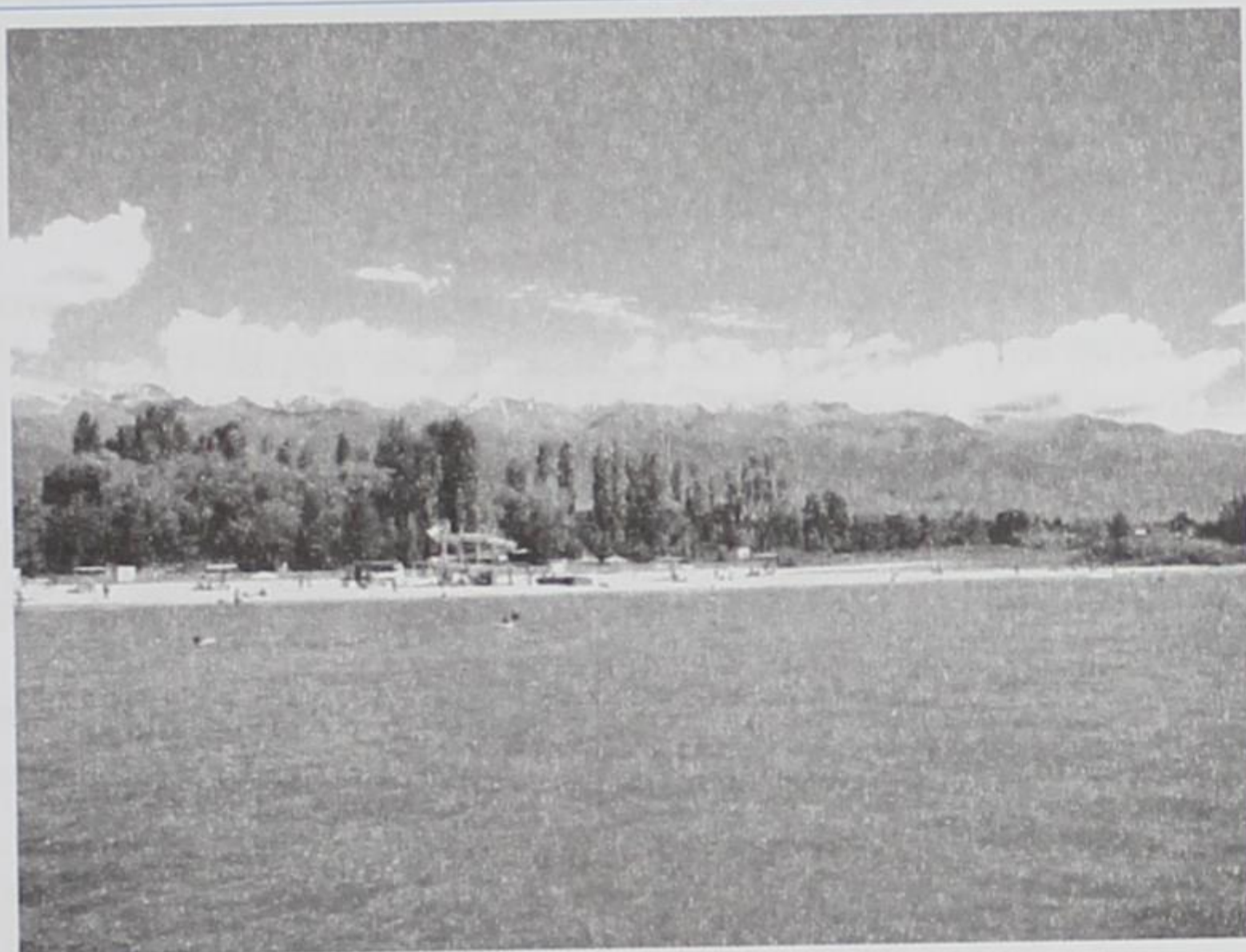

жаңылануу – обновление
жылдын алмашышы – наступление Нового года
каада-салт – обычай

131. Окуп чыгып, түшүнгөнүңөрдү сүйлөп бергиле. Түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөрдү жазып алгыла.

ЫСЫК-КӨЛ

Көл, Ысык-Көл, эң бийик жерде жайгашкан. Ал деңиз деңгээлинен жогору, бир миң алты жүз метр бийиктикте, турат. Жалпы аянты, көлдүн бети – алты миң эки жүз чарчы чакы-

рым. Суусу Арал денизинен, дүйнөдөгү эң чоң көлдөрдүн биринен, эки эсе көптүк кылат. Терендиги жагынан Ысык-Көл – дүйнөдөгү, Жер шарындагы, эң терең көлдөрдүн бири. Анын терендиги, эң терең жери, жети жүз метрге жетет. Көлдүн тескей тарабын, түштүк жагын, Тескей Ала-Тоо, күнгөй тарабын, түндүк жагын, Күнгөй Ала-Тоо курчап турат. Ысык-Көлдө, областта, беш район, үч шаар бар. Каракол, Ысык-Көл областынын борбору, көлдүн чыгыш тарабынан орун алган. Чолпон-Ата, көлдөгү курорт шаар, түндүк жээкте жайгашкан. Ысык-Көлдүн курортторунда, Көгүлтүр Ысык-Көлдө, Жети-Өгүздө, Жыргаланда, элдер жайы-кышы эс алып, дарыланышат.

- жайгашкан – расположен (-а, -о, -ы)
- деңиз деңгээлинен – над уровнем моря
- тескей тарабы – теневая (южная) сторона
- күнгөй тарабы – солнечная (северная) сторона
- жайы-кышы – летом и зимой

132. Суроолорго түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөр менен жооп бергиле. Жообуңарды жазгыла.

- Ысык-Көлдүн аянты канча чарчы чакырым?
- Анын терендиги канча метрге жетет?
- Ысык-Көл каерден орун алган?
- Көлдүн жээктерин эмне курчап турат?
- Ысык-Көлдө эмне деген курорттор бар?

133. Жазып алып, түшүндүрмө мүчөлөрдүн астын сызгыла. Алардын маанилерин айтып бергиле.

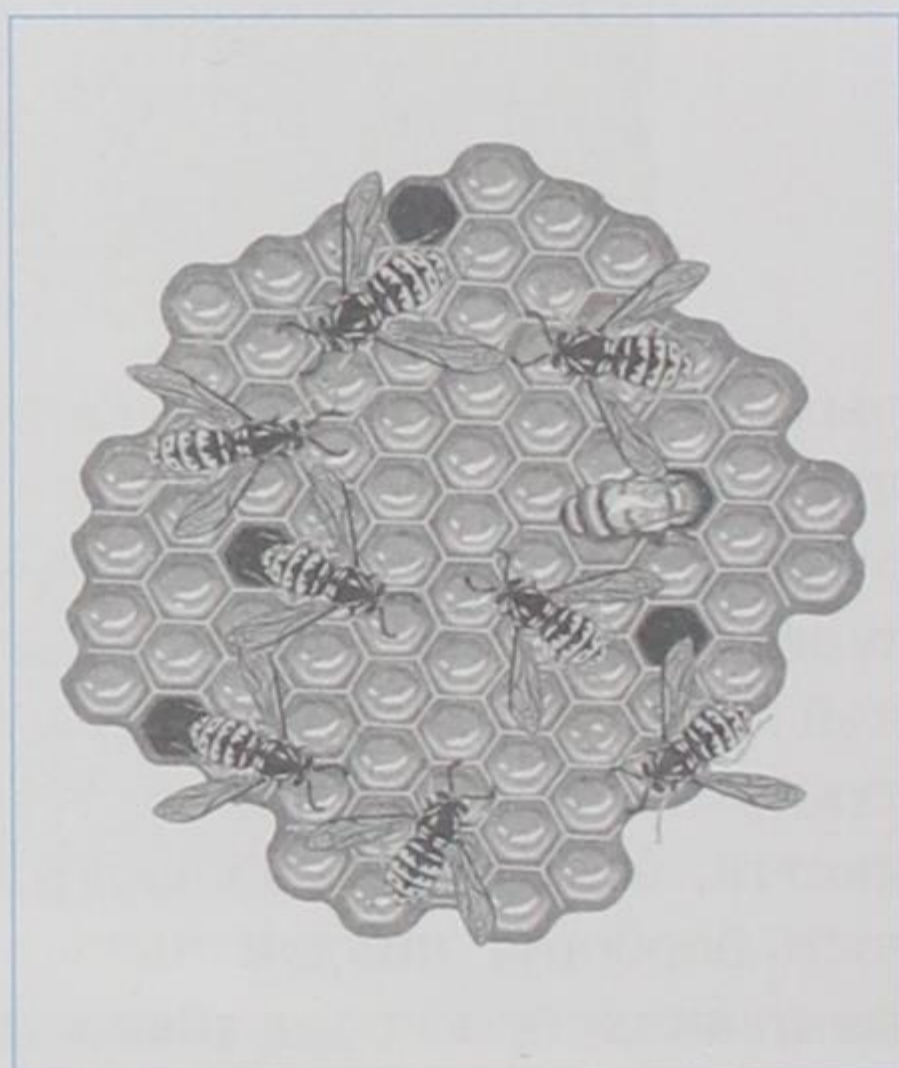
БАЛ ААРЫ

Бал челектен учуп чыгып, гүлдөн гүлгө конуп, анын нектарын (ширесин) соруп, бал жыйнаган аары уюгуна кайтып келет. Үйүнө, бал челекке, кире бериш жерде аны сакчы аары күтүп алат.

Ар бир бал челекте миндеген «кызматчылар», аарылар болот. Аларды бал челектин оозундагы аарылар, сакчылар кантип ажыратат?

Көрсө, ар бир бал челектин өзүнө таандык жыты, башка челектерден айырмаланган жыты, болот экен. Ал жыт аарынын денесинен, «чөнтөк» деп атала турган денесиндеги өзгөчө бөлүкчөлөрдөн чыгат. Шире жыйноого, бал топтоого чыгар алдында, аары ошол «чөнтөгүн» ачып сакчы аарыга көрсөтүп (жыттатып) кетет.

Кайра келгенде ошол «күбөлүгү», «чөнтөгүндөгү» жыты, менен сакчыларга өзүн таанытат.

- кире бериш жерде – у входа
- сакчы аары – пчела-страж
- кантип ажыратат – как различают (их)
- өзүн таанытат – знакомит с собой

134. Макалдарды окуп, маанисин орусча айтып бергиле.

1. Баатырдын даңкын алыстан ук,
Жаныңа келсе – бир киши.
2. Ата – аскалуу тоо,
Эне – анын боорунан чыккан булак,
Бала – экөөнүн ортосунда жанып турган шам чырак.
3. Эки жакшы жайлоого чыкса, кудалашып түшөт,
Эки жаман жайлоого чыкса, кубалашып түшөт.

135. Окуп чыгып, жазып алгыла да, түшүндүрмө мүчөлөрүн тапкыла. Ушул үлгүдө үйүңөрдөн акт түзүп келгиле.

АКТ

Биз, төмөндө кол койгондор: 1) Петров Владимир Сергеевич, сынак комиссиясынын төрагасы, 2) Толубаева Айнура Асановна, сынакчы, 3) Асанова Анара, 9-класстын окуучусу, 1999-жылдын, 1-июнь күнү төмөндөгү мазмунда акт түздүк:

1. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан 9-класстын кыргыз тили жана адабияты боюнча сынагы үчүн жиберилген пакетинин бүтүн экени аныкталды.

2. Пакетти ачканыбызда анда 9-класстын кыргыз тили жана адабияты боюнча сынагын өткөрүүгө керектүү материал бар болуп чыкты.

Петров В. С.
Толубаева А. А.
Асанова А.

сынак – экзамен

сынакчы – экзаменатор

төмөндөгү мазмунда – следующего содержания

акт түздүк – составили акт

ачканыбызда – при вскрытии

бар болуп чыкты – оказался

136. Ырды жаттагыла.

Эй, акын,
даңкың көктө,
өзүң жерде.

Жалындуу саптын ээси,
билсең сенсин.

Элге бер тынымынды,
желге бербе,

Жылдыздар
ыр укмакка
жерге келсин!

Эй, акын,
 даназала
 жазды, күздү,
Сүйүүнү,
 ак куу мисал,
 көлдө сүзгөн.
Чыгарман
 болсун тунук –
 элдик күзгү,
Эл андан
 көрктү көрсүн
 өзү түзгөн.

Ж. Мамытов

саптын ээси – хозяин строки
ак куу мисал – подобно лебедю

· § 26. МУУН

Муунду үндүү тыбыштар түзөт. Сөздө канча үндүү тыбыш болсо, ошончо муун болот.

Слог составляют гласные звуки. В слове сколько гласных звуков, столько и слогов.

Муун – сөздөгү өзгөчө ыргак.

Слог в слове является своеобразным ритмом.

М и с а л ы: Ба-ла, а-та, мек-теп, ат-чан, тоо-лук.

137. Окуп чыккыла. Бөлүнүп жазылган сөздөрдү муунга ажыратып жазгыла.

АРЧА

Арча – жыттуу, пайдалуу дарак. Түштүктө, Түркстан кырка тоолорунда, бийиктиги сегиз-тогуз метр келген арчалар өсөт. Бадал түрүндөгү арчалар да бар.

Арча жайдыр-кыштыр жапжашыл болуп, жаратылыштын көркүнө көрк кошот. Ал абаны тазартып, дары-дармек жасоо үчүн да колдонулат. Кыргыздар байыркы убактан эле арчадан түрдүү буюмдарды: бешик, комуз, аяк жана башка идиштерди жасашкан.

Арча токою Кыргызстандын үч жүз он алты миңден ашык гектар аянтын ээлейт. Ал кургакчылыкка чыдамдуу келип, таштак жерлерге да өсө берет. Жер кыртышын селден сактайт. Деңиз деңгээлинен миң метрден үч миң алты жүз метрге чейинки бийиктикте өсүп, миң жылга чейин жашайт.

Арча – ийне жалбырактуу дарак. Анын жалбырактары майда, бутактары ичке келип, уругу кичинекей тоголок бүрдүн ичинде өнөт да, күзүндө бышат. Арча жыгачы катуу жана бекем болот.

- абаны тазартып – очищает воздух
- дары-дармек – лекарство
- байыркы убактан эле – с древних времен
- идиш – посуда
- жер кыртышы – земная кора, почва
- ийне жалбырактуу дарак – хвойное дерево
- бүр (арчанын бүрү) – плоды арчи

138. Сөздөрдү муундарга ажыраткыла.

Акыл, абдан, аштык, башкар, бекем, балапан, дүйнө, жаныбар, жетекчи, заман, карыя, каяша, көлөкө, маданият, мейман, оңой, өкүл, өнөр, намыс, сыяктуу, табала, танырка, токой, узак, чырпык, ысык, эгин, эмгек.

Сөздөр бир муундуу жана көп муундуу болот.

Слова бывают односложными и многосложными.

Мисалы: *От (огонь), аш (пища), буу (пар), таш (камень), кыш (зима), кайт- (вернись), айт- (скажи)* – бир муундуу сөздөр.

Апа (мама), акыл (ум), абдан (очень), аштык (хлеб), кичүү (младший), татаал (сложный) – эки муундуу сөздөр.

Акылман (мудрец), адатта (обычно), болуптур (ладно), даярдык (подготовка), жетекчи (руководитель), көргөзмө (выставка), чыныгы (истинно) – үч муундуу сөздөр.

Төрт, беш жана андан көп муундуу сөздөр да бар.

139. Текстти окуп чыгып, бир, эки, үч, төрт, беш жана андан көп муундуу сөздөрдү бөлүп, катарга тизип жазгыла.

ЖЕҢИЖОК

Жеңижок, өз аты – Өтө, бир миң сегиз жүз алтымышынчы жылы Көкө деген кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Ал жаш кезинде эле ата-энеси дүйнөдөн кайтып, жетим калат.

Аксыда таякелеринин колунда жүрүп, молдодон окуп, кат тааныйт. Колуна комуз алып ырдай баштайт. Бир күнү Нурмолдо аттуу ырчы менен беттешип, анын шаштысын кетирет. Эки жеңи жок кемсел кийген жаш жигиттин ырдаганына эл таң калат. Ошондон баштап, Өтө Жеңижок атыгып кетет.

Жеңижок айтышта эч кимден жеңилбеген чоң акын болгон. Аалам, жер, суу, табият, түбөлүктүү турмуш жөнүндөгү ырлары анын улуу ойчул экенин далилдейт.

Ал бир миң тогуз жүз он тогузунчу жылы каза болгон.

дүйнөдөн кайт- – умереть
таякелеринин колунда – у своих дядей по матери
кат тааны- – быть грамотным
беттешүү – состязание, состязаться

Кыргыз тилинде муундун үч түрү бар: ачык муун, жабык муун, туюк муун.

Слог в кыргызском языке делится на три вида: открытый, закрытый и замкнутый слог.

1. Муун үндүү тыбыштан гана турса же үндүү тыбыш менен аяктаса, **ачык муун** болот.

Слог, который состоит из одного гласного звука или заканчивающийся на гласный звук, называется открытым слогом.

М и с а л ы: **А-та, а-раа, та-лаа, өз-гө-чө, ал-ты-мыш.**

2. Муун үнсүз тыбыш менен аяктаса, **жабык муун** болот.

Слог, заканчивающийся согласным звуком, называется закрытым слогом.

М и с а л ы: **Ат, от-то, ий-не, ар-ча, ал-му-рут.**

3. Муун үнсүз тыбыш менен башталып, үнсүз тыбыш менен аяктаса, **туюк муун** болот.

Слог, который начинается согласным звуком и кончается согласным звуком, называется замкнутым слогом.

М и с а л ы: *буй-рук, жаң-гак-туу, мон-таж, тул-пар, ши-рең-ке.*

140. Окуп чыккыла. Түшүнгөнүңөрдү сүйлөп бергиле. Ачык, жабык, туюк жана аралаш муундуу сөздөрдү бөлүп, тизип жазгыла.

ЖЕТИМ КЫЗ

Илгери бир жетим кыз кара мүртөз аялдын колунда жашаптыр. Аял жеткен таш боор экен, кызды күн сайын сабап, азабын колуна берип, түн киргенде да иттин үнү жетпеген жерге сууга жумшайт. Кыз түн киргенде эки чакасын көтөрүп сууга жөнөйт.

Кыз дайыма асмандагы Айды эш тутат. Ай болсо, жарык кылып жолду агартып, кызга жол көрсөтөт.

Бир күнү көзгө сайса көрүнгүс караңгыда кыз сууга жөнөйт. Капыстан карышкыр чыга калат. Кыз коркуп даракка чыга качат.

Таңга маал Ай чыгат, кыз дарактан түшүп сууга барып, суу сузуп алса, чакада Ай жүрөт. Кыз Айга арыз-муңун айтат.

– Ай эжеке, мени таш боор, кара мүртөз адамдар курчады. Көрөр күнүм, ичер суум түгөндү. Кыйналбайын, эми дарыяга түшүп өлөйүн. Акыл айтчы, сенин акылыңды угуп өлөйүн, – деп көз жашын чакага төгөт.

Ошондо, кыздын дартын уккан боорукер Ай аны асманга кошо алып кетиптир.

К. Жусуповдон

- кара мүртөз – бессердечный (-ая, -ое, -ые)
- таш боор – жестокий (-ая, -ое, -ые)
- азабын колуна бер- – мучить
- иттин үнү жетпеген жер – далеко (что не слышен лай собаки)
- түн киргенде – с наступлением ночи
- эш тут- – считать опорой
- көзгө сайса көрүнгүс – темно, хоть выколи глаза
- таңга маал – рассвет, на рассвете
- арыз-муң – жалобы и печали
- кыздын дарты – горе девочки

§ 27. ТАШЫМАЛ

Сөздөр жаңы жолго муунга бөлүнүш тартиби боюнча ташылат.

Слова переносятся на новые строки строго по слогам.

М и с а л ы: *Таш ку-ла-ган жак-ка ка-ра-дым.*

Муун бир гана үндүү тыбыштан турса, ал ташымалданбайт. Созулма үндүүдөн турса да бөлүнбөйт.

Слог, который состоит из одного гласного звука, не переносится и не отделяется от основы.

М и с а л ы: **Эми өзүң** эр жеттиң.

Асты сызылган сөздөр (**э-ми, ө-зүң**) эки муундан турат. Бирок алар ажыратылбайт.

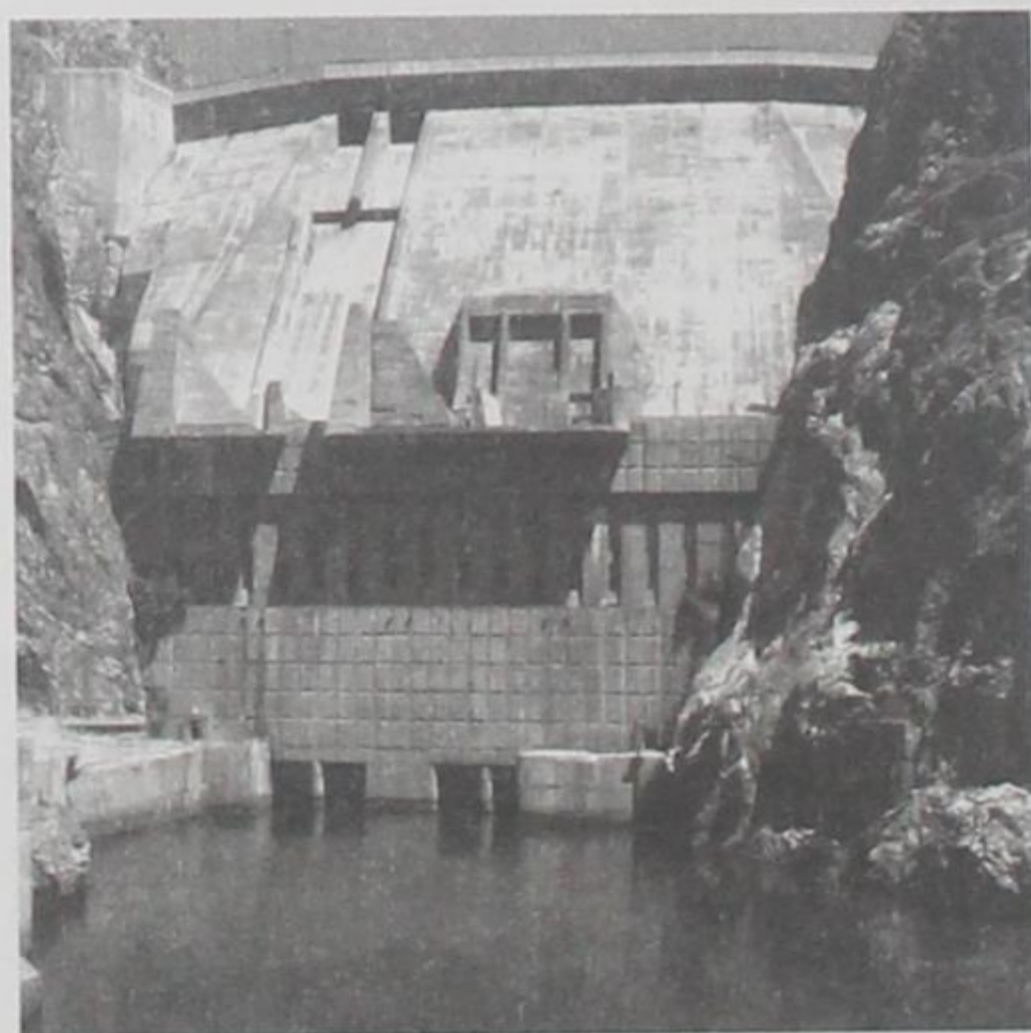
Подчеркнутые слова (э-ми, ө-зүң) состоят из двух слогов, однако они не переносятся.

141. Окуп чыгып, бөлүнүп жазылган сөздөрдү ташымал эрежеси менен ажыратып жазгыла.

ГИДРОЭЛЕКТР СТАНЦИЯСЫ

Гидроэлектр станциясы бийиктен агып түшкөн суунун кубатын электр энергиясына айландырат.

Чоң суулар килейген устундарды ширеңкенин чийиндей агызып, чоң-чоң пароходдорду көтөрөт. Ал эми тоо суулары чоң-чоң таштарды тоголото шар агат. Сууда күч көп. Ошол күчтү кантип пайдаланууга болот?

Сууну темир-бетон плотина менен **бөгөйбүз**. Суу өз нугунан көтөрүлүп, плотинанын тешиктерине түшөт да, **атайын** орнотулган турбинанын болот калактарына келип урунат. Ал айланып, генераторду жүргүзөт. Генератор электр тогун иштеп чыгарат.

Ошентип, бийиктен күч менен шар агып түшкөн суунун кубаты электр энергиясына айланат.

Кыргызстанда Нарын дарыясына Токтогул, Үч-Коргон, Күрп-Сай, Шамалды-Сай, Таш-Көмүр ГЭСтери курулган. Азыр Камбар-Ата ГЭСи курулуп жатат.

 айлантат – вращает
килейген устундар – огромные бревна
нугунан көтөрүлүп – поднимается уровень (воды)

142. **Макалдарды окуп, маанисин айтып бергиле. Ташымал эрежеси менен ажыратып жазгыла.**

1. Айдаганы беш эчки,
Бшкырыгы таш жарат.
2. Акылдуу мактанса, ишти тындырат.
Акмак мактанса, бутун сындырат.
3. Ак эмгек майды чайнатат,
Жалкоолук шорду кайнатат.
4. Байлыкты эмгектен изде,
Теңдикти күрөштөн изде.
5. Ийне саптай албаган учук тандайт.

143. **Текстти окуп чыгып, түшүнгөнүңөрдү сүйлөп бергиле. Биринчи үч сүйлөмдөгү сөздөрдү ташымалдап жазгыла.**

И. Р. РАЗЗАКОВ

Исхак Раззакович Раззаков – кыргыз элинин көрүнүктүү уулу, мамлекеттик ишмер. Ал 1910-жылы Ош областынын Лейлек районундагы Коросон айлында туулган. Ата-энесинен ажырап жетим калып, сегиз жашынан баштап балдар үйүндө тарбияланган.

1929-жылы Ташкен агартуу техникумун бүтүрүп, ошол эле жерде окутуучу болуп иштеп калат. Окуусун улантып, 1936-жылы Москва пландоо институтун артыкчылык менен бүтүрөт.

Ал көп жылдар Өзбекстанда эмгектенген. Фергана облас-

тынын пландоо комитетинин төрагасы, Өзбекстан мамлекеттик пландоо комитетинин төрагасы, Өзбекстан агартуу Эл комиссары, Өзбекстан Эл комиссарлар кеңешинин төрагасынын орун басары, Өзбекстан компартиясынын Борбордук комитетинин секретары болуп иштеген.

1945-жылы Кыргызстанга жиберилип, Кыргыз ССРинин Министрлер Кеңешинин төрагасы, 1950-жылдан Кыргызстан компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи секретары болуп иштейт. Ал Кыргызстандын айыл чарбасы менен өнөр жайынын өсүшүнө чоң салым кошкон. Республикадагы маданий курулуштарга да зор көңүл бурган. Кыргызстандагы дээрлик бардык жогорку окуу жайлардын ачылышы анын ысмы менен байланыштуу.

И. Р. Раззаков 1979-жылы дүйнөдөн кайткан. Анын ысмы Бишкектеги техникалык университетке, көчөгө жана Лейлек районунда бир мектепке берилген.

144. «Кыргызстандын атактуу адамдары» деген темада чакан чыгарма (сочинение) жазгыла.

145. Үлгүдөгүдөй кылып түшүнүк кат жазгыла.

Үлгү:

Бишкек шаарындагы
№ 12 орто мектептин
директору А. А. Петровго
9-класстын окуучусу
Л. Ивановадан

Түшүнүк кат

Чоң энем ооруп калып, үйдө аны караган киши жок болгондуктан, 2008-жылы 12-майдан 15-майга чейин сабакка келе албай калдым. Калтырган сабактарымды өзүмчө окуп, жетишип алам, деп убадамды берем.

Тиркеме: Чоң энемдин ооругандыгы тууралуу № 4 поликлиниканын справкасы.

_____ Иванова Лена.
(колу)

16.05.2008.

ТЕСТКЕ ЖООП БЕРГИЛЕ

1. Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр канчага бөлүнөт?

а) экиге	в) төрткө
б) үчкө	г) бешке

2. Муундун түрлөрү.

- а) бир муун, көп муун, толук муун
- б) бир муун, эки муун, үч муун
- в) жабык муун, толук муун, кемтик муун
- г) ачык муун, жабык муун, туюк муун

3. Үнсүз тыбыш менен аяктаган муун.

а) ачык муун	в) жабык муун
б) бир муун	г) туюк муун

4. Үндүү тыбыш менен аяктаган муун.

а) ачык муун	в) жабык муун
б) бир муун	г) туюк муун

5. Туура ташымал болгон сөз.

- а) суу-ла-ры
- б) суул-ары
- в) су-ул-ары
- г) суулар-ы

КЛАССТАН ТЫШКАРЫ ИШТЕР ЖАНА ӨЗ АЛДЫНЧА ОКУУ ҮЧҮН МАТЕРИАЛДАР

I. ОРУСЧАГА КОТОРУП, ТАЛДАП ИШТӨӨ ҮЧҮН

И. АРАБАЕВ

Алгачкы агартуучу Ишеналы Арабаев 1882-жылы Кочкор өрөөнүнүн Күн-Батыш айылында туулган. Жаш кезинен эле окуу, жазууну үйрөнүп алып, айылда балдарды окута баштайт.

И. Арабаев терең билим алууну эңсеп, 1910-жылы Уфага барып «Медресе Галия» деп аталган диний жогорку мектептен окуйт. Ошол эле жылдары анын ырлары, очерктери басма сөз беттерине жарыялана

баштайт. Ал, баарынан да, кыргыздарды кантип сабаттуу кылуу жөнүндө көп ойлонот. Анткени, ошол кезде кыргыз эли туташ сабатсыз эле. Медреседе окуп жүрүп, Х. Сарсекеев деген казак жигит экөөлөп «Алип-бээ жаки төтө окуу» аттуу китеп жазышат. Бул китеп ошол кездерде али бири-биринен алыстай элек кыргыз, казак тилдерине бирдей кызмат кылат.

1912-жылы Оренбургдан анын «Жазуу өрнөктөрү» деген китеби да чыккан.

Медресени бүтүрүп келип, Ысык-Көл, Нарын аймактарында мектептерди ачып, балдарды окутуу ишин улантат. 1916-жылкы үркүндө Кытайга качып барып, падыша өкмөтү кулагандан кийин кайтып келет.

Совет бийлигинин тушунда Кыргыз автономиясынын түзүлүшүнө активдүү катышат. 1924-жылы кыргыздын биринчи «Алиппесин» жазган. Тыныбек манасчынын оозунан жазып алып, «Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү» деген китепти Москвадан чыгарган.

Ишеналы Арабаев 1933-жылы жалган жалаа менен камакка алынып, ошол эле жылы каза болгон.

басма сөз беттерине – на страницах печати

падыша өкмөтү кулагандан кийин – после свержения царского самодержавия

совет бийлигинин тушунда – во время советской власти

НАН

Жаныбек бооруна кысып турган нандын четинен үч жери кетилген. Анын экөө улуу агаларынын тиши тийген жер. Үчүнчүсү өзүнүкү.

Бу нанды Бүбүш апа өзү жаап, өз колу менен биринчи жолу тун баласы Сарымсак кан майданга жөнөп жатканда сунган: «Четинен тиштеп кой, балам! Ылайым туз-насибин, өз үйүнөн буюрсун!»

Ушул тилек менен экинчи уулу Асылбекти, кийин Жаныбегин атказган. Жок, эненин тилегиндей болбой калды. Сарымсак менен Асылбек согуштан кайтып келген жок. Кенже баласы Жаныбек гана кайтып келип, бул үйдөн кайра даам татты, бирок аны эне өзү көрбөй калды. Төрт жыл бою жол тиктеген анын көзү жеңиш жылы түбөлүккө жумулган болчу.

Агалары менен энесинин ал эстелиги бут астында тепселип калганын көргөн Жаныбектин каңырыгы түтөй түштү. Апасынын, уялаштарынын жыты ушул нанда сакталып калгандай аны бетине кармап жыттай берди эле, көз жашы чандуу жүзүнөн төмөн карай из салды. Ушул кезде келип калган Жеңишбек агасынын абалын көрүп селт этти.

Эки жарым айдан кийин ак калтага салынган нан жаңы үйдүн шыбынан кайра орун алды.

Ж. Мавлянов

- бооруна кысып турган** – прижав к груди
- үч жери кетилген** – здесь: откушен в трех местах
- тун баласы** – старший сын
- насип буюрду** – так уж было суждено
- атказган** – провожал. (-а)
- кайра даам татты** – снова смог закусить
- көзү түбөлүккө жумулган** – умер (-ла)
- бут астында тепселип** – на полу
- каңырыгы түтөй түштү** – он в сильном горе (опечалился)
- сакталып калгандай** – будто сохранился (-ась)
- абалын көрүп** – увидев положение

ЭНЕНИН ЫРЫ

Ай жылбасамбы, жылсамбы, деп эринип,
 Адыр, кырлар жымжырттыкка керилип.
 «Ыңаалаган» ак бөпөсүн терметип,
 Ырдайт апа ушунчалык берилип.

Добуш салса, калат бөбөк ыйлабай,
Ахаалатып апакесин кыйнабай.
Толуп кетет чыңырыкка бөлмөлөр,
Токтой калса бир оокумда ырдабай.

Сезем ырдын сыймыгын да, сырын да.
Байкап турам бөксөөсүн да, кырын да.
Жалаң гана тунук мөлтүр тилектер
Жасалмалоо, боёктоо жок ырында.

Кетсе мейли убакыты, тынчы да,
Кетсе мейли карегинин курчу да.
Баласы үчүн болот апа сынчы да,
Барабанчы, комузчу да, ырчы да.

Т. Кожомбердиев

жылбасамбы, жылсамбы – двигаться ли, не двигаться ли мне
ак бөпө – лялька, малыш
жасалмалоо – искусственное

АЖЫ АТА

Талпынган табышынан улам, Ажыбай бүркүтүнө карап басты. «Кияк, кияк, кияк» деп шаңшыган бүркүтүнө жакындап барды да:

– Ай, шүк! – деди. Бүркүт Ажыбайга макул дегенсип, силкинип-силкинип үрпөйүп койду да, шаңшыбай калды. Ажыбай арыктын кырындагы ташты буту менен тээп койду да, туурдун оң тарабындагы саал чункур сымал, көк жерге суу жайып жиберди.

Бүркүт суудан кичине ичип, анан башын чумкутуп, суудан үстүнө куйгансып, жүндөрүн, канаттарын тарай баштады.

– Ажы ата! – деди Эркинбек алыстан келе жатып. Ажыбай бурулуп карай салганда, көк жоргону минип, дагы бир атты коштоп келе жаткан Эркинбекти көрүп, сүйүнүп кетти.

– О, айланайын, менин чабарманым!

– Мына, Ажы ата! Жылкы жайлоого чыкканча мине берсин деди, сени.

– Ыракмат, айланайын! Бул башкарма минип жүргөн жоргобу?

– Ооба!

– Кой, кокуй! Ал дагы чоң кызматтагы бала, өзү минсин, мага башка эле бир ат берсин деди де, бар!

– Жок, мен бөлөк ат минем, бул жорго тынч, Ажы атам минсин, деп өзү берди.

– Жок, кой!

– Болбой берди. Ал тургай мени да бир топ жемеледи.

– Эмне деп?

– «Бул сыяктуу капалуу катты эмне үчүн жазасың? Же Ажы атам жанынан аша кечип калыптырбы? Биз Ажы атамды дагы көп жыл жашасын деп жүрбөйбүзбү? Ажы атамдын ооруп калганынан, эки карышкыр, беш түлкүнүн планы толбой отурбайбы. Андан көрө капа болбой, кайрат байлап, күзгү аңчылык ишине камынсын!» деп жемеледи! – деди.

– Ата, карылыгы курусун ... наалып кеткен экемин ээ? Туура айтат, күзгү, кышкы ууга камыныш керек. Жарайт, бул уятымды жуубасам болбой калды. Эми үйүнө чаап барып, атыңы токунуп, азыраак азык алып кайта кел. Э, байбиче! Менин ээр токумумду алып чыкчы!...

К. Жантөшев

- **шаңшы-** – клекотать (о беркуте)
куйгансып – делать вид как будто льёт воду
жанынан аша кечип – перестать радоваться жизни
карылыгы курусун – старость не радость
уятымды жуубасам болбой калды – мне надо загладить свою вину
атыңды токунуп – седлать коня

КҮТҮЛБӨГӨН КАБАР

Факсты өчүрбөсөнүз экен, кудай жалгагыр!!!

Ошентип, мистер Борк, бул процесс ээ-жаа бербей өөрчүйт, ошон үчүн Сиз, мындай кырдаалда баарыдан мурда кандай позиция, аракеттенүүнүн кайсы жолун тандап аларыңызды чечип алышыңыз керек деп ойлойм. Анткени, «генофонддун көзөмөлдөнүшүнө» – ушинтип атап алышты – каршы жапырт кыйкырып чыгуулар башталышы мүмкүн. Эгер сиз «Трибюнга» макала даярдап жатсаңыз, анда редакцияга барышыңыз керекпи, же андан көрө материалды факс, телекс, же дагы кимдир бирөө аркылуу бергениңиз дуруспу, ошону ойлонуңуз, анткени, менин укканыма караганда, редакциянын эшигинин

алдында плакаттарды көтөрүшкөн пикетчилер коркутуп-үркүтүп жатышыптыр. Газетаны күндүр-түндүр камоого алабыз дешиптир. Мындай учурда элге полиция дайыма эле туруштук бере албайт. Билдирген кабарым биринен бири суук, кечирип коюңуз.

Дагы кайталайм: Сиз майдан талаасындагы жалгыз жоо-керсиз. Филофей космосто, душмандарынын колу жеткис жерде, ошону менен эле бирге тилектештери менен чогуу аракеттенүү мүмкүнчүлүгүнөн ажырап турат. Кайсы жолду тандап аларыңызды чечиңиз.

Ч. Айтматов

- факсты өчүрбөсөңүз экен – не отключите факс
- кудай жалгагыр – ради бога
- ээ-жаа бербей – не поддаваясь никакому воздействию
- өөрчүйт – развивается
- ушинтип атап алышты – стали так называть
- кыйкырып чыгуулар – противостояния
- укканыма караганда – по сравнению с тем, что я слышал
- суук кабар – плохая весть

УЛУУ ПЁТР МЕНЕН ТЕМИРЧИ

Бир жолу Пётр I темирчиге атчан келиптир. «Атымды такалап бер, такасы мыкты болсун», – дейт.

Темирчи така жасай баштайт. Жасап бүтүп, Пётрга сунат: «Кана, ушул така жагабы?» Пётр I мыйыгынан күлүп: «Жакшысы го жакшы, бирок анча эмес». «Эмне үчүн анча эмес?» «Мунуң морт». «Эмне үчүн морт болот?»

Пётр I таканы колуна алып, ийип таштайт.

Темирчи экинчи таканы жасайт. Мыктылап жасайт: «Балким, эми бул жакшы болор?» Пётр I аны да алып ийип салат. Темирчи үчүнчүсүн жасоого киришет, аябай мыктап сугарат. Така даяр болот. «Мына ушуну атка какса болот», – дейт падыша.

Темирчи төрт така жасап, атты такалап берет. Пётр I андан сурайт: «Такаларыңа канча аласың?» «Төрт сом». Пётр ага бир күмүш акча сунат. Темирчи аны алып, сындырып салат. «Силердин акчаңар да чыныгы эмес тура». Пётр дагы бир

күмүштү сунат. Уста аны да сындырып салат. «Мага жөнөкөй эле акча жакшы».

Пётр I жыйырма беш сомдукту сууруп чыгып, темирчиге берип жатып минтет: «Ме, акчаны сындырбай жүр. Мен така сындырсам, сен акча сындырдың. Сыягы, сен менден күчтүү көрүнөсүң! Менин ким экенимди билесиңби?» «Жок, билбейм». «Мен Улуу Пётрмун, падышанар. Эмесе мындай, кандай иштеп келатсаң, дал ошондой иштеп жүрө бер. Анан элге, падыша така сындырды, мен анын акчасын сындырдым деп, айта жүр!»

Улуу Пётр атына минди да, мындай деди: «Саламатта кал, темирчи уста, кылган иши элге нуска!»

Ошол ошо болду. Темирчи аны кайра көргөн жок.

Орус эл жомогу

- **така** – подкова
- такала-** – подковывать
- жагабы?** – нравится?
- мыйыгынан күлдү** – улыбнулся себе в ус
- морт** – хрупкий (-ая, -ое)
- ийип ташта-** – гнуть, сгибать
- сугар-** – 1) поить (животных); 2) орошать, поливать; 3) закалять (железо, сталь)
- сындыр-** – ломать, переломить
- нуска** – образец, пример

КОЙЧУМАН

Ошол күнү окуучум экөөбүз кечке жол жүрдүк. Түшкө чейин күн ачык тийип, жол азабын анча сезгенибиз жок. Бирок, түш оогон кезде күн бүркөлүп, шамал согуп, суук боло баштады да, жаныбызга кыйынчылык келди. Кечке жуук болсо, өтө калың туман түшүп, кетип бараткан жолубуздан адашып калдык. Мени дароо санаа басты. Бирок, жанымдагы жаш балага сездирбеске тырышып аттым. Кудай жалгап, Койчуман чыныгы Памирдин баласы болуп чыкты: арып, курсагы ачканы билинип турганы менен, мага окшоп, кыштын күнү, болгондо да кеч киргенде, адашып, ээн өрөөндө калып кетпегей элек деген коркунучту мен анын жүзүнөн көрө алганым жок. Койчумандын мунусу кайра мага жөлөк болуп атты.

Биз бирде дөбөгө чыгып, бирде паска түшүп жүрүп отурдук. Жол башчы – Койчуман.

– Эй, бала, сен деги биздин каякка баратканыбызды билесиңби? – дедим мен бир маалда, ага кичине кыжырым келип.

– Менимче, туура эле баратабыз, агай, – деди Койчуман. Билбейм, актанып айттыбы, же мени жубаткысы келдиби.

– Туура баратканыбызды каяктан билесиң сен, төрт кадам жердеги төө көрүнбөйт? – дедим.

Бул чын эле.

– Агай, үй! – деп кыйкырды Койчуман кокусунан, мага жооп бериштин ордуна.

Карасам, ырас эле, бизден эки арым жерде боз үй турат. Мен сүйүнгөнүмдөн аптыгып кеттим. Дароо үйдүн эшигин таап, ичкери башбактым. Көзүмө жыйырма чакты козу, үстү жабык эки бешик урунду. Киши аттуу көрүнө бербеди. Мен өз окуучума суроолуу карадым.

М. Гапаров

жол жүрдүк – шли, ехали, ездили
түш оогон – перевалило за полдень
адашып калдык – заблудились (мы)
сездирбеске – не дать почувствовать
калып кетпегей элек – как бы не остались
жооп бериштин ордуна – вместо ответа
эки арым жерде – в двух шагах

АЛМАМБЕТ

Аттан түшүп, камчысын ээрдин кашына илип калтырып, аста басып чатырга кирди. Тик туруп салам айтты. Обогу Бакайдын алик алган үнү чыкты. Алмамбет көңүлү тынчыгансып, Манас менен Бакайдын ортосунан орун алды.

Бал чайкаган кымыз келди. Алмамбет Бакайдын улуулуугун урматтап, оболу ага сунулушун сунуштады.

Бакай эрдин тийгизип кайтарды кесени. Чаңкап келген Алмамбет сыпайылыкка сыр алдырбады, кылт этип бир жутту да, алтын кесени алдына койду.

Баары түшүндү, баары билди, артык сөздүн кажаты канчалык. Алмамбет Манастын сынына толду. Дасторкон улам жаңырып, алтын кеседен кымыз бөксөрбөдү.

Алмамбет сыноого түшкөнүнө бир эсе сынып, бир эсе кайра ушунусу ырас болду деди оюнда. Анан обдулуп сөз алды.

– Баатыр төрө, армандуу жанымды ардантып сынга салдыңыз, ага ыза болуп сынып калчу көйдөн өтүп кеткем. Кайманалабай чоо-жайымды айтайын. Чыккан жерим – түптүү Кытай. Чыккан шаарым – Анжы-Манжы, Таңша. Эми барарыма жерим жок, батарыма элим жок, каңгып жүргөн бир жанмын. Безерилигим ошол. Издегеним – ой жетпеген иш, көздөгөнүм – оң караган киши. Ат жеткисиз жол басып, жандан кечип, кара башымды өлүмгө байлап койгом. Тегим болсо, наркы атам – Чылаба, Чылабадан Солобо, Солободон Соорондук, Соорондуктан мен. Тактыдан тайган менден туулган кыз баян, уул тегин болобу жокпу, аягы мага караңгы...

Манас андан ары айттырбай Алмамбетти колдон алды:

– Баатыр, баяның да туулар, тегиниң да туулар, шор кылчу жерде эмессин, кор кылчу элде эмессин. Баатыр, улуубузга ини бол, кичүүбүзгө ага бол, чоролорго дос бол, касыбызга кас бол!

Анан Манас кырк чорого барк этти:

– Баатырлар, чакырса келбес Чын каны чыйырыма келип турганы, кааласа келбес каканчын кашыма келип турганы – үйүмө кут түшкөнү, жериме кутман келгени. Адал ниет, ак пейил келген кан тартуусуз түшчү эмес.

Ашым Жакыпбек

- кош колдоп – двумя руками
- улуулугун урматтап – уважая старшего
- сынына тол- – понравиться
- армандуу жан – печальная душа
- сынып калчу көй – чувствовать подавленным
- кайманалабай – не скрывая
- тактыдан тай- – уходить с трона
- баяның да туулар – и дочка у тебя будет
- тегиниң да туулар – и сын у тебя будет
- чыйырыма келди – сам пришел ко мне
- тартуу – подарок

БӨЛТҮРҮКТӨР

Дөбөт карышкыр жогору бара түштү да, башты тоголотуп жиберди. Бөлтүрүктөр атырылып баштын аркасынан чуркашты. Канчыгы ачка экенин күбөлөгөндөй беш-алты метр төмөн секирип барды да, балдардан талашканым уят го дегенсип, оозун жаланып отура калды.

Ажыбай аткыла деген белгини бергенде Жакып убадалашкан команда боюнча:

–Бир! Эки! Үч! – дегенде, «тарс» эте түштү. Бардыгы маша коюп аткандыктан, мылтыктардын чогуу чыккан үнү, замбиректин үнүндөй күрүлдөп аскадан аскага кетти.

«Тарс» эткен үн менен бирге, бөлтүрүктөрдүн эне, атасы жыгылып, эси чыккан бөлтүрүктөр бардык күчтөрү менен тарбаландашып, уюгуна карай чуркашты. «Тарс» эттирип бир атып Жакып тура калганда, кыйкырыкты салып беркилер бөлтүрүктөргө каршы чуркады, бөлтүрүктөр кайра качышты.

– Жайыла чуркап алдынан тороп калгыла! – деди Ажыбай ордуна тура калып.

Ызы-чуу сала кыйкырып Тилекмат, Асылкан, Жумакан жана балдар тике ылдый карай чуркашты.

Айласы кеткен бөлтүрүктөр ары-бери удургушту. Тегеректеп кыйкырып келе жаткандарды көрүп, таштын түбүндөгү табылгыга корголошту.

К. Жантөшев

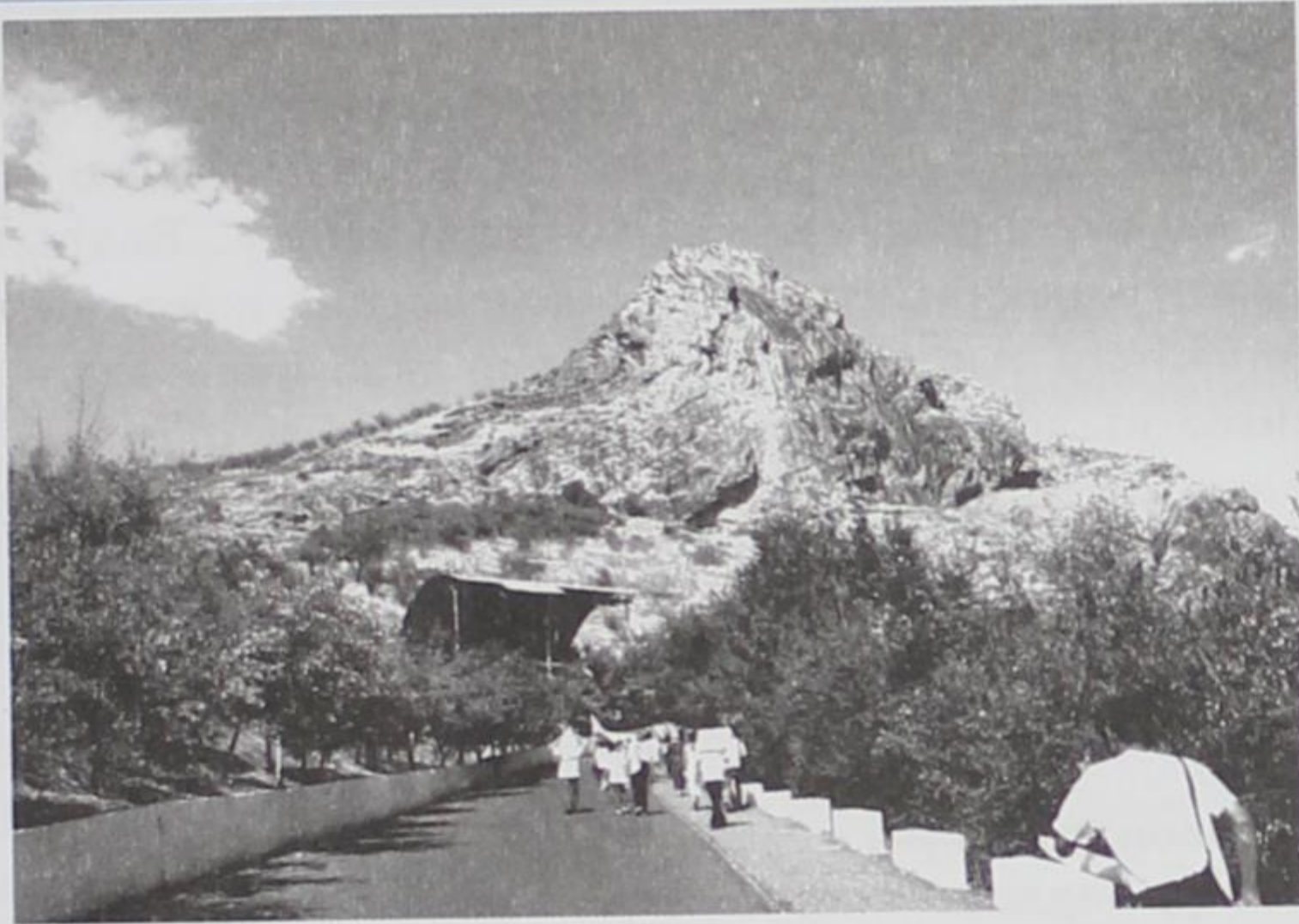

талашканым – оспаривание
аткыла деген белги – знак на огонь
эси чыккан – испуганные
тарбалаңда- – из кожи лезть
уюгуна карай – к логову
тороп калгыла – окружайте
корголошту – укрывались

СУЛАЙМАН-ТОО

Сулайман-Тоо – Ош менен тагдырлаш тоо,
Таалайлаш тоо, таптакыр айрылбас тоо.
Ариетин өзүндөй бийик сактап,
Ар-намысты Ошунан алдырбас тоо.

Сулайман-Тоо – Ош менен тамырлаш тоо,
Сырдаш, курдаш, ынак тоо, кадырлаш тоо.
Эзелтеден кебелбей бекем туруп,
Эл көздөгөн максаттан жаңылбас тоо.

Омок болуп, Ошуна уланган тоо,
 Ош кубанса, оштонуп кубанган тоо.
 Оштун сөөлөт, сыймыгы, мактанычы
 Ооматтуу тоо, сулуу тоо – Сулайман-Тоо.

С. Жусуев

- тагдырлаш тоо – гора с одинаковой судьбой
- таалайлаш тоо – гора с одинаковым счастьем
- омок болуп – быть опорой
- ооматтуу тоо – удачливая гора

АКБАРА

Ыраактан эле, үңкүргө жакындай бергенде эле, Акбаранын жүрөгү бир жамандыкты сизди. Батып бараткан күндүн шоола-сында каргашалуу бирдеме бардай сезилип кетти. Мөңгүлүү бийик чокулардагы кызгылтым нурлардын өчүп баратканы да бир шумдуктуу көрүндү. Үңкүргө жакын калганда катуураак желип жөнөдү. Ташчайнарга кылчайган да жок. Түшүнүксүз бир кооптонуудан улам арышты кең таштап, шашыла чуркады. Аңгыча абадан аттын теринин, көңүл айланткан дагы бир нерсенин жыты мурдуна урунду. Бул кайдагы жыт? Эмне болуп кетти? Булактан кандай аттап, бадалды кандай аралай чуркаганын сезген да жок. Үңкүргө учуп жетип, ичине кирип

барды. Бир саамга ордунда катып туруп калды. Анан бош калган турагынын бардык булуң-бурчун мергенчинин тайганындай искегилеп чыкты да, ошо замат сыртка атырылды. Үңкүрдүн оозунан Ташчайнар менен кептелише түштү. Баарына ошо күнөөлүүдөй, жамандыкты ошо жасагандай, жаалданып уруп өттү. Ташчайнар Акбараны булактын жээгинен кууп жетти. Акбара эмне кылар айласын таппай, жердеги издерди жыттагылап, эмне окуя болуп өткөнүн эми сезип, тегерене чуркап жүргөн экен.

Ч. Айтматов

- күндүн шооласы – лучи солнца
- каргашалуу бирдеме – что-то неприятное
- бир шумдуктуу көрүндү – показалось страшное
- желип жөнөдү – бежал рысью
- кылчай- – оглядываться
- арыш – шаг, размах
- көңүл айланткан – отвратительный (-ая, -ое, -ые)
- бир саамга – на некоторое время
- кептелише түштү – втиснуться
- жаалдан- – злобиться

II. КЫРГЫЗЧАГА КОТОРУП, ТАЛДАП ИШТӨӨ ҮЧҮН

ДЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕН

Едет старик дальше и видит: недалеко от аила девушки пасут телят и собирают хворост. Неожиданно пошел дождь. Одни бросились бежать, волоча за собой телят и хворост, другие, побросав все, спасались сами. И лишь одна девушка осталась на месте. Она прикрыла хворост своим чапаном-халатом, а сама с теленком забралась под хворост.

Мудрый Джээренче подъехал к девушке и спросил ее:

– Дитя мое, все девушки разбежались по домам, а почему ты осталась под дождем?

– О, отец, эти девушки имеют четыре убытка, а у меня убыток один, но три выгоды! – отвечала девушка.

Джээренче спросил:

– Что же это за три выгоды?

– Теленок не высосал молоко у коровы – это первая выгода, дрова мои остались сухими и сама я не промокла – это вторая выгода. Когда я вернусь домой, мать не станет меня ругать – это третья выгода. Один убыток в том, что намок мой чапан. А у тех девушек четыре убытка: телята высосали молоко у коров, хворост и одежда намокли и матери накажут дочерей за это!

Кыргызская сказка

пасут телят – музоо багат

бросились бежать – качып жөнөштү

волоча за собой – көтөрүнүп, жетелеп

побросав все – баарын таштап

не высосал – эмген жок

не промок – суу болгон жок

не станет ругать – урушпайт

КАК МУЖИК УБРАЛ КАМЕНЬ

На площади в одном городе лежал огромный камень. Камень занимал много места и мешал езде по городу. Призвали инженеров и спросили их, как убрать этот камень и сколько это будет стоить.

Один инженер сказал, что камень надо разбивать на куски порохом и потом по частям свести его, и что это будет стоить 8000 рублей; другой сказал, что под камень надо подвезти большой каток и на катке свести камень, и это будет стоить 6000 рублей.

А один мужик сказал: «А я уберу камень и возьму за это 100 рублей».

У него спросили, как он это сделает. И он сказал: «Я выкопаю подле самого камня большую яму; землю из ямы развалю по площади, свалю камень в яму и заровняю землю».

Мужик так и сделал, и ему дали 100 рублей и еще 100 рублей за умную выдумку.

Л. Толстой

 на куски – майда бөлүктөргө
за умную выдумку – акылы үчүн; акылдуу ою үчүн

ЗАВЕЩАНИЕ

Жил-был мужик. Умирает у него отец и говорит:

– Ты, мой сын, живи так, чтобы ты никому не кланялся, а тебе бы все кланялись, и калачи бы ел с медом!

Умер отец. А этот мужик живет год – прожил сто рублей; никому не кланялся и все калачи ел с медом. Живет другой – прожил другую сотню. На третий год прожил третью сотню. И думает: «Что же это? Сотни у меня не прибавляются, а все убавляются!»

Приходит, рассказывает дяде. Дядя ему и сказал:

– Эх, ты! Выезжай-ка ты раньше всех на пашню, никому и не будешь кланяться, а тебе все будут кланяться. А приезжай домой поздно, тебе калач-то будет казаться с медом.

Русская сказка

 не кланялся – ийилбей
калач – нан
не прибавляются – көбөйбөйт
выезжай-ка – чыккын
на пашню – айдоого
будет казаться – көрүнөт, өңдөнөт

СПОР ДЕРЕВЬЕВ

Заспорили деревья промежду себя: кто из них лучше? Вот дуб говорит: «Я всем деревьям царь! Корень мой глубоко в землю ушел, ствол в три обхвата, верхушка в небо смотрится, листья у меня вырезные, сучья будто из железа вылиты. Я не кланяюсь бурям, не гнусь перед грозой».

Услышала яблоня, как дуб хвастает, и молвила: «Не хвастай много, дубище, что ты велик и толст, зато растут на тебе одни желуди, свиньям на потеху, а мое-то румяное яблочко и на царском столе бывает».

Слушает сосенка, иглистой верхушкой качает. «Погодите, – говорит, – похвалиться, вот придет зима, и будете вы оба стоять голюшеньки, а на мне все останутся мои зеленые колючки, без меня в холодной стороне житья бы людям не было, я им печки топлю, и избы строю».

К. Д. Ушинский

не кланяюсь – ийилбейм
не гнусь – ебектебейм; жүгүнбөйм
на потеху – эрмек
голюшеньки – жыпжылаңач

КАК НАУЧИЛИСЬ БУХАРЦЫ РАЗВОДИТЬ
ШЕЛКОВИЧНЫХ ЧЕРВЕЙ

(Быль)

Китайцы долго одни умели разводить шелк и никому этого искусства не показывали, а продавали за дорогие деньги шелковые ткани.

Бухарский царь услышал об этом, и ему захотелось достать червей и научиться этому делу. Он просил китайцев дать ему семян и червей, и деревьев. Они отказали. Тогда бухарский царь послал сватать за себя дочь у китайского императора и велел сказать невесте, что у него всего много в царстве, нет только одного – шелковых тканей, – так чтобы она с собою потихоньку привезла семян шелковицы и червей, а то не во что ей будет наряжаться.

Царевна набрала семян шелковицы и червей и положила себе в головную повязку.

Когда на границе стали осматривать, не везет ли она с собою потихоньку чего запрещенного, никто не посмел развязать ее повязку.

И бухарцы развели у себя тутовые деревья и шелковичных червей, и царевна научила разводить их.

Л. Толстой

шелковичные черви – жибек курт
одни умели – өздөрү гана билген
не показывать – көрсөтпөө
захотелось достать – алып келүүнү каалады
велел сказать – айтууну тапшырды
научила разводить – өстүрүүнү үйрөттү

ТОПОР

Пошел топор по дрова. Постукивает по горелым пням, посмеивается:

– Моя воля: хочу – зарублю, хочу – мимо пойду, я здесь хозяин.

А в лесу березка росла, веселенькая, кудрявая, старым деревьям на радость. И звали ее Люлинькой.

Увидал топор березку и стал кружиться:

– Кудрявая, я тебя покудрявлю, начну рубить, только щепки полетят...

Испугалась березка.

– Не руби меня, топор, мне больно будет.

– А ну-ка, поплачь!

Золотистыми слезками заплакала березка, веточки опустила.

– Меня дождик в невесты сватал, мне жить хочется.

Захохотал железный топор, наскочил на березку, только белые щепки полетели.

Заугрюмились деревья, и пошло шептать про злое дело по всему лесу темному, вплоть до калинового моста.

Срубил топор, повалилась березка и, как была, легла, кудрявая, в зеленую траву, в цветы голубые.

Ухватил ее топор, домой поволок.

А идти топору через калиновый мост.

Мост ему и говорит:

– Ты это зачем в лесу озорничаешь, сестер моих рубишь?

– Молчи, дурак, – огрызнулся топор, – рассержусь и тебя зарублю.

Не пожалел спины, крякнул, и сломался калиновый мост.
Топор шлепнулся в воду и потонул.

А березка Люлинька поплыла по реке в океан-море.

А. Толстой

постукивает – чертип өтөт
посмеивается – күлөт
кудрявый (-ая, -ое) – тармал
стал кружиться – айланып калды, үйрүлүп түштү
щепка – чамынды, чаткал
ветка – бутак
в невесты сватал – кудалаган
наскочил – жулунду
загрюмились – томсоруп калышты
вплоть до – чейин (-га чейин)
домой поволок – үйгө сүйрөдү
озорничать – тентектик кылуу
рассержусь – ачуум келсе

НА ВЕЛИКОМ МОРСКОМ ПУТИ

Казарка спала крепко. Сквозь сон она слышала только неясный гул птичьих голосов и плеск волн о льдину.

Во сне она забыла свое одиночество. Ей казалось, что она среди своей родной стаи. Ей даже слышался кругом громкий говор гусяного табуна.

Вдруг сильный толчок в плечо заставил ее прийти в себя. Она быстро высвободила голову из-под крыла и раскрыла глаза.

В первую минуту она ничего не видела. Кругом была черная мгла, липкий туман. Шум волн мешал различать голоса.

Новый толчок – теперь прямо в грудь – чуть не свалил ее с ног. В это время у самой головы ее раздалось громкое шипенье.

– Гонк! – изо всей силы крикнула Казарка.

Спереди, сзади, со всех сторон вокруг нее из тьмы раздались такие же голоса.

– Го-го-го-гонк-гонк-гонк-гонк! – гоготали гуси.

Это был уже не сон. Она действительно была среди своей стаи, опустившейся на льдину, пока она спала. Ее стая нашла в тумане дорогу назад.

Старый гусь-вожак наткнулся в темноте на Казарку и ударами клюва хотел прогнать ее с льдины. Но, как только она подала голос, он узнал ее и отошел в сторону.

Приглядевшись, Казарка увидела за ним тесно сгрудившийся табун и поспешно шагнула вперед.

Табун расступился и опять сомкнулся за ее спиной.

В. В. Бианки

спала крепко – катуу уйкуда
во сне – түшүндө
плеск волн – толкундун шарпы
среди стаи – топтун ичинде
прийти в себя – өзүнө келүү
прямо в грудь – түз эле көкүрөккө
изо всей силы – бардык күчү менен
ударами клюва – тумшугу менен чокуп
отошел в сторону – четке чыкты

ПИФАГОР

Первый, кому в голову пришла мысль, что Земля движется, был великий греческий мудрец по имени Пифагор, живший более чем за 500 лет до рождения Христова. В молодости своей Пифагор много путешествовал и повсюду прилежно узнавал все, что знали другие люди, и внимательно наблюдал все, что ему встречалось. Возвратившись на родину, в Грецию, Пифагор собрал вокруг себя множество учеников и передал им много очень умных мыслей; между прочим, говорил он также и о том, что Земля не стоит неподвижно, а вертится; что от этого происходит день и ночь, и что когда какое-нибудь место земного шара поворачивается к Солнцу, тогда на этом месте начинается день, а когда она уходит из-под лучей Солнца, тогда на этом месте начинается ночь.

Пифагор вел самую строгую жизнь, был умерен в удовольствиях и, хотя был язычник, но верил в бессмертие души, во всемогущество и благость божию, а потому спокойно ожидал будущего и хладнокровно переносил мелкие несчастья жизни. Поэтому не удивительно, что он жил очень долго, хотя под старость терпел много от несправедливости людей и, как говорят, умер в страшной бедности, почти от голода. Но если это

правда, то все же можно позавидовать участи великого мудреца, которой от своих занятий получал столько истинного счастья, сколько не может получить самый богатый человек от своих богатств.

К. Д. Ушинский

■ **вокруг себя** – өз айланасына
строгая жизнь – катаал жашоо
бессмертие души – жандын өлбөстүгү

ЧУДЕН ДНЕПР

Чуден Днепр при тихой погоде, когда вольно и плавно мчит сквозь леса и горы полные воды свои. Ни зашелохнет; ни прогремит. Глядишь и не знаешь, идет или не идет его величаявая ширина, и чудится, будто весь вылит он из стекла, и будто голубая зеркальная дорога, без меры в ширину, без конца в длину, реет и вьется по зеленому миру. Любо тогда и жаркому солнцу оглядеться с вышины и погрузить лучи в холод стеклянных вод, и прибрежным лесам ярко отсветиться в водах. Зеленокудрые! Они толпятся вместе с полевыми цветами к водам и, наклонившись, глядят в них и не наглядятся, и не налюбуются светлым своим зрачком, и усмеваются к нему, и приветствуют его, кивая ветвями. В середину же Днепра они не смеют глянуть: никто, кроме солнца и голубого неба, не глядит в него. Редкая птица долетит до середины Днепра. Пышный! Ему нет равной реки в мире.

Чуден Днепр и при теплой летней ночи, когда все засыпает, и человек, и зверь, и птица; а бог один величаво озирает небо и землю и величаво сотрясает ризу. От ризы сыплются звезды. Звезды горят и светят над миром, и все разом отдаются в Днепре. Всех их держит Днепр в темном лоне своем. Ни одна не убежит от него; разве погаснет на небе. Черный лес, униженный спящими воронами и древле разломанные горы, свесясь, силятся закрыть его хотя длинною тенью своею, — напрасно! Нет ничего в мире, что бы могло прикрыть Днепр. Синий, синий, ходит он плавным разливом и середь ночи, как середь дня, виден за столько вдаль, за сколько видеть может

человечье око. Нежась и прижимаясь ближе к берегам от ночного холода, дает он по себе серебряную струю; и она вспыхивает, будто полоса дамасской сабли; а он, синий, снова заснул. Чуден и тогда Днепр, и нет реки, равной ему в мире.

Н. В. Гоголь

сквозь леса – токойлорду аралап
мчит... воды – суусу агат
никто кроме – башка эч ким
нет равной реки – тең келген дарыя жок
кивая ветвями – бутактарын булгалап
при летней ночи – жайкы түндө
когда все засыпает – баары уктаганда
величаво озирает – улуулук менен карайт
величаво сотрясает – улуулук менен желпилдетет
от ризы сыплются – ризадан төгүлөт
будто полоса дамасской сабли – Дамаск кылычынын тилкеси сымал

ЧЫМЫЛДАК

Чымылдак – монолингвальный аэрофон (кларнет) с цилиндрическим каналом. Встречается в варианте без игровых отверстий и с отверстиями. Возможно, некогда он был повсеместно распространен в фольклорной практике, однако нам удалось зафиксировать его лишь в некоторых регионах Севера (Кеминская долина) и Северо-Запада (Аксы).

Чымылдак, как название губной гармоники и как «свистулька», зафиксирован в словаре К. К. Юдахина, правда, в отличие от других аналогичных случаев, без указания на ареал бытования. Это позволяет предположить, что чымылдак как музыкальный инструмент был распространен повсеместно в Кыргызстане.

Чымылдак – цилиндрическая трубка, диаметр и длина которой зависят от параметров употребляемого для его изготовления тростника. Обычная длина его 200–300 мм, диаметр – 12–16 мм. Ствол инструмента закрыт естественно замыкающим узлом растения с одной стороны и открыт – с другой. В 8–10 мм от края закрытого конца из самой стенки надрезается одинарный язык – пищик, вибрация которого является источником звука.

Материалом для изготовления чымылдака служит камыш-тростник (употребляется сухой стебель). Перед извлечением звуков такой стебель увлажняют, опустив в воду.

Способ воспроизведения звука заключается во вдувании воздуха через надрез в трубку инструмента для приведения в состояние вибрации бьющегося язычка.

Своеобразные глиссандирующие звуки можно было получить путем плавного выдвигания язычка из полости рта и обратного его вдвигания. Укорачивая и удлиняя вибрирующую часть бьющегося язычка, можно получить диатонический звукоряд в объеме большой терции.

С. Субаналиев

- нам удалось зафиксировать – жолуктурдук
- монолингвальный – монолингвалдуу
- как губной гармоникой – эрин гармоникасы катары
- в отличие от других аналогичных случаев – башка ушундайлардан айырмаланып
- без указания – көрсөтүлбөй
- воспроизведения звука – үн чыгаруу
- глиссандирующие звуки – үн бийиктигин ар кыл абалга өзгөртүү
- можно было получить – алууга болот
- замыкающий узел растения – өсүмдүктүн туюк өзөгү
- с одной стороны – бир жагынан
- сухой стебель – кургак сабагы

К УЧАЩИМСЯ

В кыргызском языке начальной формой глагола выступает форма повелительного наклонения. Показатели времен, множественного числа и личные окончания присоединяются всегда к повелительной форме глагола.

Например: *жаз-* – «*писать*» (букв. «*напиши*»). К этой основе (*жаз-*) присоединяются показатели времен: прошедшего определенного *-ды* (*жазды* «*написал*»), будущего предположительного *-ар* (*жазар* «*наверное напишет*»).

Поэтому, применяя опыт К. К. Юдахина, в словарях настоящего учебника все глагольные основы даны в форме повелительного наклонения (*азай-*, *айт-*, *бил-*, *ил-*) с аналогией неопределенной формы глагола в русском языке.

ТЕРМИНДЕР

- айкындооч мүчөлөр** – второстепенные члены предложения
- аныктооч** – определение
- баш мүчөлөр** – главные члены предложения
- баяндооч** – сказуемое
- бир өңчөй мүчөлөр** – однородные члены предложения
- бышыктооч** – обстоятельство
- жалпылагыч сөз** – обобщающие слова
- каратма сөз** – обращение
- киринди сөз** – вводное слово
- муун** – слог
- сүйлөм** – предложение
- сүйлөм мүчөлөрү** – члены предложения
- сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр** – слова, не являющиеся членами предложения
- сырдык сөз** – междометие
- ташымал** – перенос
- түшүндүрмө мүчө** – обособленный член
- толуктооч** – дополнение
- ээ** – подлежащее

КЫСКАРТУУЛАР

- А. Ж. – Ашым Жакыпбеков
 А. О. – Алыкул Осмонов
 А. П. Ч. – Антон Павлович Чехов
 А. Т. – Аалы Токомбаев
 Б. С. – Беганас Сартов
 Ж. Б. – Жоомарт Бөкөнбаев
 Ж. М. – Жунай Мавлянов
 Ж. Мам. – Жолон Мамытов
 Ж. О. – Жапарали Осмонкулов
 Ж. Т. – Жусуп Турусбеков
 К. А. – Казат Акматов
 К. Б. – Касымалы Баялинов
 К. Ж. – Касымалы Жантөшев
 К. Жус. – Кеңеш Жусупов
 К. М. – Кубанычбек Маликов
 К. О. – Качкынбай Осмоналиев
 К. С. – Көчкөн Сактанов
 К. Т. – Касым Тыныстанов
 Куб. Ж. – Кубатбек Жусубалиев
 Л. Т. – Лев Николаевич Толстой
 М. А. – Мамасалы Абдукаримов
 М. Г. – Мурза Гапаров
 М. М. – Менди Мамазаирова
 М. Т. – Мырзабек Тойбаев
 М. Э. – Мукай Элебаев
 Н. Б. – Насирдин Байтемиров
 С. Ө. – Сагындык Өмүрбаев
 Т. С. – Токтогул Сатылганов
 Т. А. – Токтоболот Абдумомунов
 Т. К. – Төлөгөн Касымбеков
 Т. Кож. – Турар Кожомбердиев
 Т. С. – Түгөлбай Сыдыкбеков
 У. А. – Узакбай Абдукаимов
 Ч. А. – Чыңгыз Айтматов
 Ш. Б. – Шүкүрбек Бейшеналиев
 Э. Т. – Эрнис Турсунов
 «М.» э. – «Манас» энциклопедиясы

КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮК

А

аалам – мир, вселенная
 абал – положение, состояние
 абдан – очень
 агартуучу – просветитель
 адам баласы – человечество
 адатта – обычно
 адегенде – сначала
 адилет – справедливый
 адыр – холмистая местность
 азай- – уменьшаться, убавляться
 азап – мука, мучение
 азуулуу – имеющий клыки
 азык – продовольствие; съестные припасы
 азыр – сейчас
 айбан – животное
 айдайт- – гонит
 аймак – округ, район
 айт- – скажи, говори
 айтпа – не скажи, не говори
 айрөк – передразнивание (голосом, выкриками)
 айрылбас – неразлучный (-ая, -ое, -ые)
 айрылган – рваный (-ая, -ое, -ые)
 акталган – был оправдан
 акыл – разум, ум, рассудок
 акылман – умный, мудрец
 ал- – брать, взять
 ал- – *перен.* победить
 ала – пестрый (-ая, -ое, -ые)
 алгачкы – первоначальный, первичный
 алдамчы – обманщик
 алдыңкы – передний
 алдырбас – неупускающий
 алик ал- – ответ на приветствие
 алоолонот – пламя поднимается
 алыскы – далекий, дальний
 анткени – потому что
 арабызда – среди нас
 аракеттенүү – старание
 араң – еле-еле, едва-едва
 арба- – завораживать, заколдовывать
 ардан- – стыдиться; досадовать
 ариет – совесть, честь
 арип – буква
 ар ким – каждый
 арна- – предназначать, посвящать

арсыз – бесстыдный, бессовестный (-ая, -ое, -ые)
 арым – шаг, крупный шаг
 арып – устал, уставая
 аскалуу – скалистый
 асыл – высокородный, благородный
 асыра- – воспитывать, содержать, питать
 атаганат – как жаль, вот ведь, ах, если бы!
 атактуу – знаменитый (-ая, -ое, -ые)
 ачка – голодный (-ая, -ое, -ые)
 ач көздүк – жадность, завистливость
 аштык – хлебные злаки, посева хлебных злаков
 ашуу – горный перевал
 аяк – чашка, чаша
 аяк – нога, нижняя часть ноги
 аял – женщина, жена
 аянт – площадь

Б

баалаган – оценил
 байкалбай – незаметно
 байлык – богатство
 байыркы – древний
 бак тик- – посадить дерево
 бакубат – сильный, храбрый, сильно, храбро
 бакыт – счастье
 балапан – птенчик, птенец
 балким – может быть, возможно
 бастыр- – ездить (на лошади и др.)
 башка бирөө – другой, чужой
 башкар- – управлять, возглавлять
 башкача – иначе, по-иному
 баягында – в прошлом
 без- – прочь
 безерилик – бродяга
 бекем – плотный, крепкий
 берилип – от души
 бети жок – бессовестный
 бийлик – власть
 бил- – знать
 билим – знание
 бир: ар бир – один: каждый
 бирге – вместе
 бирден – по-одному
 бир күнү – однажды, один раз
 бозум түлөк – беркут к второму году жизни
 болгондо да – к тому же
 болуптур – был
 боо – веревка, завязка, шнурок

боор – склон горы
бөксө – неполный
бөксөрдөдү – не уменьшился
бөлтүрүк – волчонок
бөлүп бер- – распределить, разделить
буламык – болтушка, каша
булганган эмес – не запачкан
бутак – сук
бүгүнчө – на сегодня
бүтүн – целое
бүтүр- – кончать, заканчивать

Г

гана – лишь

Д

дайыма – всегда
даректүү – документальный (-ая, -ое, -ые)
даярдык – подготовка
деңгээл – уровень
добуш – голос
дөбөт – волк-кобель
дурус – лучше
дүйнө – мир
дүйнөдөн өт- – умереть
дүйнөлүк – мировой (-ая)

Ж

жаа – лук
жада калса – если уж на то пошло
жайлоо – джайлоо
жайыт – пастбище
жакында – скоро
жакында- – приближаться
жалаа – клевета
жалгыз – один
жамандык – зло
жан – душа
жаны – около, рядом
жаныбар – животное, живое существо
жаңылануу – обновление
жаңылбас – нешибающийся
жапырт – сплошь: сплошной
жарадар – раненый
жарашат – хорошо смотрится
жарашыктуу – ладный, приятный
жасап койду – сотворил, сделал

жаштык – молодость
 жемеле- – ругать, упрекать
 жетекчи – руководитель
 жол тикте- – ждать
 жоош – спокойный, послушный
 жооптуу – ответственный
 жопжоош – очень спокойный
 жорго – иноходец
 жөлөк – опора
 жөнө- – идти (иди)
 жубат- – утешать
 жумуртка – яйцо
 жумша- – велеть
 журт – народ
 жут – голод
 жут- – глотать
 жүз – лицо
 жүк – вещи, груз
 жүргүнчү – пассажир
 жүрүш – поход
 жыл- – продвигаться
 жылба- – не двигаться
 жымжырт – тишина
 жырткыч – хищник
 жыт – запах
 жытта- – нюхать

З

замандаш – современник
 заман – эпоха, время

И

из сал- – оставить след
 ил- – повесить, зацепить
 илгери – раньше, давно
 ини – младший брат
 ит-куш – волк

К

каарман – персонаж, герой
 кабар – вести
 кабарчы – корреспондент
 каган – великий хан (хан ханов)
 кадимки – прежний
 кадырлаш – уважающие друг друга
 кайгы – печаль, тоска
 кайраттуу – сильный (-ая, -ое)
 кайра кач- – бежать назад

- кайрымдуу – отзывчивый, добрый
 кайт- – вернуться (вернись)
 кайта оку- – читай повторно
 кайталайм – повторяю
 кайталангыс – неповторимый (-ая, -ое, -ые)
 кайтпа- – не возвращайся
 калды – остался
 калпычы – лгун
 калың – густой (-ая, -ое, -ые)
 камда- – подготовить
 камты- – охватывать
 камчы – плеть
 камын- – позаботиться
 камоо – осаждение, блокирование
 канат – крыло
 кан майдан – война, поле боя
 канчык – волк-самка, собака-самка
 капалан- – быть грустным
 капаланба- – не грусти
 капалуу – опечаленный, огорченный
 каптал – боковая сторона
 капчыгай – ущелье
 карасам – увидел (я), смотрел (я)
 карек – зрачок
 карылуу – сильный
 карыя – старик, дед
 катыгүн – *слово, выражающее сожаление, удивление*
 катыштым – участвовал (я)
 каяша айт- – перечить
 кедейлик – бедность
 кез – время
 кезек – черед, очередь
 кезектешип – поочередно
 келди – пришел, приходил, приехал
 келдиңби – пришел ли (ты)
 кемеге – очаг
 кенен – просторный (-ая, -ое, -ые)
 кесел – болезнь
 кечке жуук – к вечеру
 кийин – потом
 кимиси – кто из них
 кичүү – младше
 кишене – ржание (лошади)
 колдо- – поддержать
 кол жеткис – недосыгаемое
 кон – 1) ночевать, остановиться на ночлег;
 2) приземлиться, прилуниться

кооз – красивый (-ая, -ое, -ые)
 корголо- – спасаться, укрываться, искать защиты
 коркут- – напугать, пугать
 кордук – позор, унижение, презрение
 кошуп кой- – добавь
 коопсуздук – безопасность
 кооптонуу – опасаться
 коркунуч – страх
 көбөйүп кал- – умножаться
 көбөйүш – увеличение, умножение
 көгөрт- – зеленеть
 көз жаш – слезы
 көзөмөлдөө – наблюдение
 көлөкө – тень
 көөнө – старый (-ая, -ое, -ые)
 көр- – смотреть
 көргөзмө – выставка
 көрк – красота, изящество
 көрсөт- – показать, покажи
 көргөнүн – то, чего увидел
 көрүнүш – показаться, вид, явление
 көрүүчү – зритель
 көтөр- – поднять, повышать
 кубан- – радоваться
 кура- – собрать, объединить
 курбу – подруга, ровесник
 курдаш – сверстник, друг детства, ровесник
 куш – птица
 күйүмдүү – заботливый (-ая, -ое, -ые)
 күнөө – вина, грех, повинность
 күндүр-түндүр – днем и ночью
 күн сайын – ежедневно
 күнүгө – ежедневно
 күңүрт – неясный (-ая, -ое, -ые)
 күү – мелодия
 кыжыр – возмущение
 кыйкырык – крик
 кыймыл – движение
 кыйна- – мучить
 кыйнаба- – не мучить
 кыйынчылык – трудность
 кыламык – первая пороша
 кыр – гребень скалы
 кырдаал – обстоятельство: удобные обстоятельства
 кырман – ток, гумно
 кырсык – бедствие, происшествие
 кыяк – инструмент типа скрипки

кыял – мечта
кээде – иногда

М

маал – раз (раза)
маалымат – сведения
маданият – культура
майдан – поле сражения, сражение
меzgил – время
мейман – гость
менимче – по-моему
митайым – мошенник, жулик, пройдоха
момун – скромный, смиренный (-ая, -ое, -ые)
мурда – раньше
мурдагыдай – по-прежнему
мүйүз – рога
мүмкүнчүлүк – возможность
мүчөл – двенадцатилетний животный цикл
мыскыл – насмешка
мээрим – любезность
мээримдүү – любезный; благосклонный (-ая,-ое,-ые)

Н

наалы- – жаловаться, жалуйся
намыс – честь
натыйжа – результат
нерсе – предмет, что-то
не себептен – по какой причине
негизинен – в основном
нур – луч

О

оболу – сначала, сперва
ойло- – думать
олтургандар – сидевшие
омок – опора
оңой эле – легко
оодар- – переворачивать, сваливать
ооз тий- – откусать, вкусить
ооматтуу – удачливый
оор – тяжелый (-ая, -ое, -ые)
орок – серп

Ө

өзгөчө – особенно
өзүнүкү – свой
өкүл – представитель
өкүнүч – жаль
өмүр – жизнь

өнөр – ремесло; мастерство
 өнөрлүү – умельцы
 өөрчүйт – развивается
 өрөөн – долина
 өсөт – растёт
 өстүр- – растить, выращивать
 өткөн – прошлый (-ая, -ое, -ые)
 өтө – очень
 өч- – (өчөт) – гасить

С

саба- – бить
 сабатсыз – безграмотный (-ая, -ые)
 сайра-: сайрай баштайт – начинает петь
 сака – бита, биток
 салыштыр- – сравнивать, сопоставлять
 санаа – печаль, забота
 сана- – считать
 сапыр- – сеять
 себеби – причина
 сез- – чувствовать
 сейил – гуляние
 сейилде- – гулять
 селт эт- – вздрогнуть
 силкин- – встряхиваться
 сиңди – младшая из сестер для старшей
 соз- – продлить
 солукта- – плакать, всхлипывая
 сор- – сосать
 сөөлөт – важность
 суктук – жадность, ненасытность
 сун- – протягивать
 сураксыз – без допроса
 сурнай – зурна (музыкальный инструмент)
 суугураак – холоднее
 сүйкүмдүү – приятный (-ая, -ое)
 сүрдө- – волноваться
 сүрдүү – суровый (-ая, -ое)
 сыймык – гордость
 сыла- – гладить
 сымал – подобно
 сында- – критиковать
 сындыр- – сломать
 сыноо – испытание
 сынчы – критик
 сыр – тайна
 сырдаш – наперстник, наперстница

сыпайылык – утонченная вежливость
сырткы – внешний
сыяктуу – подобно

Т

таанышуу – знакомство
табала- – злорадствовать
тазала- – очистить
такай – всегда
тал – ива
талаш-тартыш – споры
ташкын – наводнение
ташкындайт – наступает наводнение
талпын- – трепыхаться
тамырлаш – однокоренная, родственная (-ая)
тандап ал- – выбирать, отбирать
таңыркы- – удивляться
таптакыр – никогда
тара- – расчесывать
татаал – трудный, сложный
таштак – каменный
тез эле – быстро
текче – полка
теңдешсиз – несравнимый (-ая, -ое, -ые)
терең – глубокий (-ая, -ое, -ые)
тереңде – на глубине, на дне
термет- – качать, убаюкивать
тетик – деталь, запчасть
тизе – колено
тизгин – поводья
тиле- – просить
тилек – желание, намерение
тилектеш – единомышленник
тил кат – расписка
тиште: тиштеп кой- – укуси, кусать
токой – лес
токтук – зажиточность, сытость
торо- – преграждать
торол- – возмужать, вырасти, окрепнуть
тоют – корма
тулку – целиком; тело
туңгуч – первенец, первый
туруштук бер- – противостоять, выдерживать
тутка – ручка, держатель
туур – соколиный постамент
түлөк – линявший
түн ичинде – ночью
түшүнүктүү – понятный
тынч – покой, тишина

тың – крепкий (-ая, -ое, -ые)
 тыңыраак – крепче
 тыңша- – послушать
 тыптынч – тихо-тихо
 тыяк – та сторона

У

убара – затруднение, хлопоты
 удургу- – метнуться, ринуться
 узак – далеко, долго
 ук- – слышать, послушать
 укта- – спать
 уктабадым – не спал
 уланган – продолжающийся
 улант- – продолжать
 унаа – рабочий скот; транспорт
 унчук- – сказать что-либо
 унчукпа- – молчать, молчи
 учураш- – поздороваться
 уу – охота
 уу – яд
 уял- – стыдиться

Ү

үй – дом
 үй- – собрать в одну кучу
 үйрөт- – научить
 үрпөй- – нахохлиться, оцетиниться
 үрүп кой- – лаять
 үшү- – мерзнуть
 үшүк – заморозки

Ч

чабарман – гонец,
 чабандес – всадник, жокей
 чакыр- – позвать
 чаңка- – хотеть пить
 чебер – мастер, умелец
 чеберчилик – мастерство
 черт- – 1) стучать; 2) играть на комузе
 четинен – с краю
 чеч- – развязать
 чечип ал- – 1) решать; 2) развязать
 чогулт- – собрать
 чогуу – вместе
 чоңой- – расти, вырасти
 чоо-жай – состояние
 чоор – дуда (музыкальный инструмент)
 чөмүч – черпак

чумку- – нырять, окунаться
чуңкур – яма, впадина
чыгат – восходит, выходит
чыгармачылык – творчество
чыйрак – крепкий, выносливый
чымчык – птица
чыныгы – настоящий
чырпык – прут

Ш

шаш- – торопиться
шарт – условие
шыбыр – шепот
шык – талант
шыктуу – талантливый
шылдыра- – журчать, шуршать
шып (шыбынан) – потолок (с потолка)

Ы

ызы-чуу – шум, гвалт, галдеж
ый – плач
ыйла- – плакать
ыйлаба- – не плачь
ылайым – дай бог
ылдый – вниз
ынтымак – согласие
ыраазы – согласный; довольный (-ая)
ыргал- – качаться, покачиваться
ырда- – пой, (петь)
ырдаба- – не петь
ырыс – счастье
ысык – жарко
ышкырык – свист

Э

эгин – хлеб, посев
эзелтеден – с давних пор
экөөлөп – вдвоем
эм- (эмиз) – сосать грудь матери
эмгек – труд
эр жет- – возмужать, расти
эрин- – лениться
эрин – губы
эртерээк – пораньше
эс ал- – отдыхать
эч ким – никто
эч нерсе – ничто
ээн – необитаемый
ээр – седло

ОРУСЧА–КЫРГЫЗЧА СӨЗДҮК

А

агитация – үгүт
 алчный – ач көз
 ареал – аймак: таралган аймак
 атаковать – чабуул коюу

Б

баловаться – шоктук кылуу
 барсук – кашкулак
 баюкать – алдейлөө
 бдительный – кыраакы
 бегло – ылдам, үстүртөдөн
 бедность – кедейлик
 безразлично – 1) айырмасыз; 2) көңүл кош
 бессмертный – өлбөс
 благородный – асыл, сонун, нуру төгүлгөн
 бледный – кубарган, бозоргон
 блестящий – жаркыраган, эң мыкты
 буря – бороон
 бывший – мурунку

В

важно – зарыл, керек
 важный – маанилүү, эң керектүү
 валять – жыгуу, сүйрөө, тоголотуу
 валяться – жерде жатуу, оонап жатуу
 вареный – бышырылган, бышкан
 вдохновение – эргүү
 вдруг – бир маалда, бир оокумда
 вдувание – үйлөө, желдөө
 велеть – буюруу
 велик – чоң, улуу
 великодушный – кең пейил, айкөл
 вероятно – балким, ыктымал
 вертеться – айлануу, тегеренүү
 верхушка – төбөсү, чокусу, учу
 вибрация – термелүү, дирилдөө
 виднеться – көрүнүү
 виновник – айыптуу, күнөкөр
 висеть – илинүү, салаңдап туруу
 владеть – ээлөө, билүү, колдоно билүү
 вместить – батыруу, сыйдыруу
 внедрить – жайылтуу, ишке киргизүү

внезапно – кокустан, күтүлбөгөн жерден
возмужать – эрезеге жетүү
возмущение – кыжырдануу
возражение – каршылык, каяша кылуу
войти – кирүү, батуу, сыюу
воля – эрк
вольно – эркин
воспоминание – эске салуу, эстөө
вращаться – айлануу, тегеренүү
вручить – тапшыруу, берүү
всего – бардыгы
всерьез – чындап
вспомнить – эстөө, эске түшүрүү
встречаться – жолугуу
выгода – пайда
выдвигание – жылдыруу
выдумка – ойлоп табуу, ойдон чыгаруу
выкопать – жер казуу
вылиты – куюлган
вырастить – өсүү, чоңоюу, чоңойтуу
вырезные – кештелүү
высвободило – бошотту, чыгарды
высота – бийиктик
вялый – ыдыраган, соолуган, бош

Г

глотать – жутуу
глубоко – терең
глядеть – кароо, көрүү
глянуть – кароо, көрүү
гнать – кубалоо
голод – ачкачылык, ачарчылык
голощенки – жылаңач
голубь – көгүчкөн
гроза – чапкын, добул
грусть – кайгы, капа
гулянье – сайран, сейил

Д

движение – кыймыл, жүрүү
действительно – чынында эле
делить – бөлүштүрүү, бөлүү
длина – узундук
долетит – учуп жетет
дрова – отун
дрожать – калтыроо, калчылдоо

думать – ойлоо
дышать – дем алуу

Е

еженедельно – жума сайын
ездить – жүрүү, бир нерсеге түшүп жүрүү,
минип жүрүү
естественно – табигый
есть – бар
есть – жеш, тамак жеш

Ж

жадный – ач көз, сугалак, сараң
жарить – кууруу, кууруп бышыруу
жениться – үйлөнүү
жирный – семиз, майлуу
жутко – жагымсыз, көңүлсүз

З

забить – кага баштоо, кагуу (мисалы, мыкты), бекитүү
забивать – *забить*
забыть – унутуу, эстен чыгаруу
забывать – *забыть*
зажарить – бышыруу, кууруу
закрыть – жабуу
зарезать – союу, муздоо
заровнять – түздөп салуу
зарубить – кес-, кыя чап-
заспорить – мелдешүү
заставил – мажбурлады
зафиксирован – катталган
зеркальная – айнектүү, айнек сымал
знать – билүү

И

изба – үй
известный – белгилүү, атактуу
изготовление – жасалышы
измучиться – кыйналуу
из-под – астынан
из тьмы – караңгыдан
инструмент – аспап

искусный – чебер
исполнить – аткаруу
испугать – коркутуу, чочутуу
истратить – сарптоо
исчезнуть – жок болуу

К

канава – арык
канат – аркан
капля – тамчы
качает – чайкайт, термелет
кашлять – жөтөлүү
кинуть – ыргытуу, таштап жиберүү
клятва – ант
колебание – термелүү, теңселүү
колючки – тикендер
конца (конец) – аягы, түбү
кормить – тойгузуу, багуу
красноватый – кызгылт, кызгылтым
красноречивый – чечен
крепить – бекитүү, бекемдөө
крыло – канат, каптал жак
крылышко – жаңы өсүп келе жаткан канат
купленный – сатылып алынган

Л

лад – ынтымак
лазейка – жылчык, кутулуу жолу
ласкать – эркелетүү, сылоо
лишить – ажыратуу, жоюу
лишь – гана, жалаң гана
любезный – кичи пейил
лягать – тебүү

М

манера – адат, өнөкөт
мгла – күүгүм, караңгы
мгновенно – көз ачып жумганча
мера – өлчөм
мечта – кыял
мирить – табыштыруу, жараштыруу
мириться – табышуу, жарашуу
молвила – деди
молвить – айтуу, унчугуу

морщился – тырышып-бырышып
 морщина – бырыш
 мрачный – капалуу
 мудрец – акылман
 мысль – ой

Н

наблюдать – байкоо
 набрать – жыйнап алуу
 наградить – сыйлоо
 надрезается – кесилет
 надувать – желге толтуруу, желдөө
 накажут – жазалайт, жазалашат
 наклонившись – ийилип
 наткнулся – урунду
 наряжаться – жасануу
 научиться – үйрөнүү
 недалеко – алыс эмес
 недолго – узак эмес
 некогда – эч качан, илгери бир убакта
 некоторые – айрым, кээ бир
 неожиданно – капыстан
 несправедливость – адилетсиз
 несчастье – бактысыздык
 никому – эч кимге
 никто – эч ким

О

обхват – кучак
 огромный – абдан чоң
 одиночество – жалгыздык
 одни – бирөөлөр
 ожидал – күткөн, күтүү
 осматривать – карап чыгуу
 осмотр – кароо
 отверстие – тешик, тешикче
 открыт – ачык
 отнести – алып баруу
 отпустить – кетирүү, бошотуу
 отрезать – кесүү, кесип салуу
 отсветиться – жаркыратуу, жарык кылуу

П

падать – жыгылуу, түшүп кетүү
 пазуха – коюн, колтук

паковать – байлоо, таңуу, таңгактоо
пасмурно – бүркөө
пахать – жер айдоо
пахнуть – жыттануу
пачкать – булгоо, кирдетүү
переделать – кайтадан жасоо
переделить – кайтадан бөлүштүрүү
перейти – өтүү, кечүү, көчүү
перемешать – аралаштыруу
перенести – ташуу, көчүрүү, баштан кечирүү
пень – дүмүр, сокмок
плавно – жай, акырын
плавный – жай гана
повертывается – тегеренет, чимирилет
повсеместно – бардык жерде
погодите – токтогула
подле (около) – жанында
подняться – көтөрүлүү
подрагивать – калтыроо
подрезать – кесип жиберүү
подъехать – бастырып келүү
позавидовать – суктануу
позволить – мүмкүндүк берүү
поздно – кеч, кечинде
показывать – көрсөтүү
полечу – учам
получал – алды
попросить – суроо салуу, суроо
попрошу – сурайм
потихоньку – акырындык менен
похваляться – мактануу
предположить – болжолдоо
прибрежные – жээктеги
привести – алып келүү
привязать – байлоо
приглядеть – карап чыгуу
приезжать – келүү, унаа менен келүү
прилежно – тырышчаактык менен
прикрыть – жаап алуу, жабуу
припасы – күлазык, камдалган азык
продавать – сатуу
промежду – өз ара
проститься – коштошуу
путешествовать – саякат жасоо

Р

равнодушный – көңүл кош
 разбежались – чуркап кетишти, качып кетишти
 разбивать – талкалоо
 разводить – өстүрүү
 развязать – чечүү
 разделить – бөлүү, бөлүштүрүү
 различать – ажыратуу
 распространен – таралган
 регион – аймак
 риза – священниктин кийими
 робкий – уяң, копол, жүрөгү жок
 ровесник – курдаш, курбу
 ровнять – тегиздөө, түздөө
 рос (-ла) – өскөн, өсүп турган
 рыхлый – борпоң, бош

С

самостоятельно – өзүнчө, өз алдынча
 сберечь – сактоо, үнөмдөө
 сватать – кудалашуу
 сгибать – ийүү, бүгүү
 сгибаться – ийилүү, бүгүлүү
 слышался – угулду
 смотреть – көрүү
 смотрится – көрүнөт
 собрался – жыйылды
 сомкнуться – жазылуу, жайылуу
 сон – түш
 сотня – жүздүк
 способ – ык, ыгы, айла
 ствол – ствол (дарактын)
 сук (сучья) – бутак, шак
 сухой – кургак

Т

табун – үйүр
 тайный – жашырын
 тесно – тыгылыш, тар
 толкнуть – түртүү
 толковать – түшүндүрүү
 толстый – жоон
 толчок – түрткү
 топлю – жагамын (от жагамын)
 топтать – тебелөө

тосковать – сагынуу, кусалануу
тощий – арык, азган
трепетать – дирилдөө, желпилдөө

У

убавляются – азаят
убыток – чыгаша, зыян
увлажняют – нымдайт
удивился – таң калды (-ым, -ың)
удивительно – таң калыштуу
удлиняет – узартат
удовольствие – канааттануу, ыракаттануу
узнать – билүү
укорачивает – кыскартат
употребляется – колдонулат, айтылат
услыхать – угуп калуу, угуу
услышать – угуу
устареть – эскирүү
утратить – жоготуу
уцелеть – аман калуу
ущелье – капчыгай
ущемлять – 1) кыпчытуу; 2) кемсинтүү, кысуу

Ф

фиктивный – жалган
формировать – түзүү, куруу
функция – милдет, жумуш

Х

халатный – кайдыгер
хвастается – мактанат
хворост – куурай
хищение – уурдоо
хладнокровно – кайрат менен, кайраттуулук менен
хмуриться – түнөрүү, тултуюу
худощавый – арык чырай

Ц

царапать – тырмоо, тытуу
целебный – дарылыгы бар
целить – мээлөө, көздөө
циничный – уятсыздык

Ч

чародей – сыйкырчы
 черный лес – калың токой, чытырман токой
 чуден – керемет
 чуткий – сак, сезгич, камкор
 чуть – аз жерден

Ш

швырнуть – ыргытып жиберүү
 швырять – ыргытуу, ыргытып жиберүү
 шевелиться – козголуу, кыймылдоо
 шепнуть – шыбыроо
 шепот – шыбыр, күбүр-шыбыр
 шея – моюн
 ширина – жазылыгы, кеңдиги, эни
 шитье – тигүү
 шлифовать – жылмалоо

Щ

щадить – аёо, кечирүү
 щедрость – марттык
 щель – жылчык

Э

элегантный – келишимдүү, жарашыктуу
 энтузиаст – демилгечи
 эффективный – натыйжалуу

Ю

юность – жаштык
 юрта – боз үй
 ютиться – баш калкалоо

Я

является – болуп эсептелет, келет
 яма – чуңкур, аң
 яровой – жазында себилүүчү
 яростный – ачуулуу
 ячмень – арпа
 ящерица – кескелдирик

МАЗМУНУ

I чейрек

§ 1.	31-август – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздык күнү	3
§ 2.	Сүйлөм мүчөлөрү	5
§ 3.	Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү	7
§ 4.	Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү	10
§ 5.	Бир өңчөй мүчөлөр	14
§ 6.	Бир өңчөй ээ	16
§ 7.	Бир өңчөй баяндооч	20
§ 8.	Бир өңчөй толуктооч	24
§ 9.	Бир өңчөй аныктооч	32

II чейрек

§ 10.	Кайталоо	37
§ 11.	Бир өңчөй бышыктооч	40
§ 12.	Бир өңчөй бышыктоочтордун түрлөрү	43
§ 13.	Бир өңчөй мүчөлөрдөгү жалпылагыч сөз	47

III чейрек

§ 14.	Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн кайталоо	55
§ 15.	Жалпылагыч сөздөрдү кайталоо	62
§ 16.	Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр	64
§ 17.	Каратма сөз	67
§ 18.	Киринди сөз	71
§ 19.	Киринди сөздөрдүн маанилери	73
§ 20.	Сырдык сөздөр	78
§ 21.	Сырдык сөздөрдүн маанилери	79

IV чейрек

§ 22.	Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдү кайталоо	84
§ 23.	Түшүндүрмө мүчө	87
§ 24.	Баш мүчөлөрдүн түшүндүрмө мүчөлөрү	87
§ 25.	Айкындооч мүчөлөрдүн түшүндүрмө мүчөлөрү	89
§ 26.	Муун	94
§ 27.	Ташымал	98
	Класстан тышкары иштер жана өз алдынча окуу үчүн материалдар ..	102
	Кыргызча-орусча сөздүк	124
	Орусча-кыргызча сөздүк	135

Абдувалиев Ибраим

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн
мектептердин 9-классы үчүн окуу китеби

Толукталып, оңдолуп 2-басылышы

Редакторлору С. Төлөгөнова, А. Бережной, көркөм редактору В. Кульчицкий,
техн. редактору В. Крутякова, корректорлору Ж. Мундузбаева, Н. Селезнева,
компьютердик калыпка салган М. Туманбай

Терүүгө 01.01.10 берилди. Басууга 10.04.2012 кол коюлду.

Офсет кагазы. Кагаздын форматы 60x90^{1/16}.

Офсет ыкмасы менен басылды. Көлөмү 9,00 б. т. Нускасы 29 500. Заказ №118.

«Инсанат» полиграфия-басма борборунда даярдалган жана бекитилген
сигналдык нускасы, «ST.art LTD» ЖЧК типографиясында басылды

«Инсанат» басмасы

720001, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Ж. Бөкөнбаев көчөсү, 99

«ST.art LTD» ЖЧК

720040, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Тыныстанов көч., 199-46

800 p

